ДАЛИНА

I

Це було так давно... Так давно...

Весна шуміла вулицями, в берегах, у городах. Із землі настирливо, плодючо й парко випиналось життя. В калюжах купались горобці... На подвір'ях рапісно ляпотіли крилами півні й викрикували весну. А вона сонячно йшла, трощила на річці шкляні гори й каламутно брела вулицею, розмиваючи,снігові рівчаки.

Було сонячно й радісно. В мене повні шкарбани води, задрипана материна свита, а я бігаю з хлопчиками, або лаштую посеред вулиці гатку. Був я непосидючий, меткий. Намагаюся спинити весняні потоки, а вони не слухають мене, напливають, розмивають мою гатку і пливуть, і пливуть.

Скільки таких весен промайнуло!

Я зажмурюю очі. Це було так давно... Вдумуюсь глибше. Дужче зажмурюю очі. Одриваюся од су-часности й поринаю далеко в минуле.

Так! Це було так недавно.

Ось я прожогом лечу на лозині до річки "напувати коні". Позаду стовпом курява. Мене доганяють товариші. Я голосніше погукую на свою лозину "но" і стьобаю її з усеї сили, щоб мене не догнали.

Я дуже любив річку. Закачаю вище колін штани й вовтузюся в берегах. Наколупаю липкого глею й ліплю. Ніхто так не вмів ліпити. Мене оточує дітвора. Л ну, нехай я зліплю коника або півня. Ні, хай я

зліплю чоловіка, а його за ногу кусає собака!.. Я ліплю все. Воно засихає і стає тверде.

Одного разу жінка брала з річки воду й побачила, що я ліплю:

— Ач, як гарно! А ну, діти, киньте оце все в огонь, нехай згорить.

, — Нащо? Та воно ж не згорить?

-— Згорить, — сказала жінка, взяла відра на коромисло й пішла.

І коли ми перепалили коня й собаку, вони були дуже міцні. Тоді я вже так і робив. Зліплю було вітряка, біля нього віз із лантухами стоїть, або юнкера на коні, та й показую всім, задаюся. Та як же мені не задаватися? Один окуляристий чолов'яга з міста сказав мені, що це скульптура, а я—талант. Ти, каже, з цього хліб їстимеш, а тебе ввесь світ знатиме.

Ліплю. Дивиться на мене мати, дивиться, та як стусоне...

— Женити пора, а воно грається... Он води ні краплі, — і накинула на мене відра. Піду й забарюся. Біля річки — юнкери. Той із-за горбика присів та малює, а той прямо на коні. Стрункі такі юнкери. В синіх галіфе. Чоботи блискучі, вище колін. На підборах • остроги дзеленчать... картузи широкі, пружинисті. Які вони щасливі, ці юнкери! Малюють собі. Коні в них бистрі, розумні та гладенькі, аж вилискують.

— Барин, барин, дайте карандаша!.. — А юнкери щось поміж себе забалакали, усміхнулися.

— Зачем тєбє карандаш?

— Я малюватиму.—Знов усміхнулися: — Нєту.

— Та дайте! — І один так-і кинув огризок олівця ■

— Вхопив я того олівця й біжу до відер, а тут мати, як опарена кидається до мене. Я тікаю. Несе мати відра додому сама.

Я дістаю паперу, і собі, як юнкер, малюю. І присідаю за горбиком, і навстоячки, а то сідаю на лозину верхи, і малюю, як на коняці. До мене приєднуються товариші й ми всі, як юнкери, горді й розмовляємо по-російському. То розбігаємось у всі кінці, то ладненько стаємо в ряди, бігаємо на лозинах. Або вриваємось на чужий город і полосуемо баклажани. З повними пазухами летимо на село.

А ввечорі я крадькома підходжу до хати. Вона тепер якраз непривітна. Розхристана, маленька, придушина до землі. Одне вікно затулене подушкою, схилилось. Наче скоро випаде зі стіни. Двері перекошені. Одна половина даху накрита ще позаторішньою соломою, що вже обтріпалася й була придавлена розламаним колесом і ще якоюсь дро-венякою. Ця хатка обгороджена тином зі старих дрючків, обвішаних горшками та порватим лахміттям...

Я вже переліз через тин, що од города, й ховаюся за маленькою скиртою соломи. До хати боюсь іти. Мати сидить біля порога, латає мої штани. Вчора лазив на вишню до діда Корнія й розпанахав холошу.

Мати задумана, маленька. В рясній важкій спідниці, .в білій сорочці з вишитими уставками. Лице жовте, вимучене, а на носі низько лежать окуляри. Перевертає мати ті штани, перевертає пильно й лагідно вдивляється в них, може десь іще залатати треба, і від цього напруження на чолі збирається кілька молитовних складок.

Я боязко зиркаю з-за скирти, і мені хочеться до матері. Уже хотів іти, коли це на подвір'я з криком розлютовано вбігає багачка Кериха. Вона прямо до матері.

— Скажи отому своєму виродкові — хай не лазить по городах! Я йому не подарую! Я його зувєчу! Придушу! Усі баклажани пообносив, чорт! Що я тепер робитиму в світі? Ну, що тепер?! Прикажи, бо я його розчавчу!..

Мати журиться:

— Ну, що ж... Та чи я його посилала? Чого ото б його кричати? Прийде — наб'ю.

— Ото, як собі хочеш, а я йому не подарую!.. — Кериха зникає.

Мати кинула латати, сперлась на лікоть і зажурилась,

Я розумів її й через те не хотів іти. до хати. Коли б я зараз з'явився, то був би битий. А як прийде батько (не рідний), тоді нічого боятися. Він скаже матері: "та що ти з нього хочеш? Виросте, сам порозумнішає". Як мати кинеться бити, він не дасть. Батько зараз машинує в людей. На його треба почекати. Я сиджу собі під скиртою й звірком зиркаю на матір. Ось вона встала, однесла те, що латала, і знову вийшла. Іде до соломи. Я .ховаюсь на другий бік скирти. Набравши охапок соломи, мати йде в хату. Я зариваюся глибоко в солому й сиджу. Ота ще мені Кериха! Яка вона противна. Вона роздушить! Хоче з-за вугла камінюки. Оце піти зараз і ошешелити. Або буде до річки гнати корів — не зглянеться, звідки й лихо візьметься. Вона роздушить!..

Далі думка перекидається на юнкерів: я Юнкер, їду на коні селом. Піді мною кінь, як змій, високо голову тримає, крутиться на одному місці й ірже. Я в синьому галіфе, в блискучих чоботях, б'ю острогами коня під боки. Він пускається скоком, а на мене всі дивляться. Тоді...

— Де ж це він? Досі нема? — почувся батьків голос, а мати лається і про Кериху розповідає. Я визирнув. Ніяк не наважусь показатися. Сідають надворі вечеряти. Чорно надворі. А згодом блиснув своєю

лисиною місяць і залив коло холодним зеленуватим кольором. Батько на ряднину кладе хлібину й кавуна. Мати борщу насипає. Мені захотілось їсти, і я одважився вилізти з соломи. Підійшов несміливо. Дивлюся в землю, колупаю під нігтями.

— Сідай, чортяко! — сказала мати, а батько лагідно:

— Так ти баклажани крав? А? Ну, сідай. Сідаю.

— Ач, як хватає! Ач!.. — Мати мене трахнула ложкою по лобі. Од товстої дубової ложки в-мене в очах засвітилися свічечку. Я розгнівано кидаю ложкою й не хочу їсти.

— Ну, та й дурна ж ти, — крикнув батько на матір. — Та тією ложкою можна чоловіка вбити. Так трахнути!..

Якби батько змовчав, я б тільки розізлився, а після цих слів мені навернулися сльози. Я сів з ногами на призьбі й схлипую. Батько з матір'ю сперечаються, і я зо зла блимаю на матір. Я відчуваю в батькові теплу прихильність до себе. І чорна борода, що на дві половини лежала на грудях, і" вуси, що мокли в ложці, пушисті чорні брови, і високе світле чоло, облите місяцем — все це було таке приємне та лагідне.

— Потачку даєш!—зозла крикнула мати. А батько встав, повів рукою по бороді, відгорнув м'якого чуба назад і повернувся на схід. Його рука поволі підіймається на чоло, тоді на праве, на ліве... Очі мигали, ніби налиті чорного масла, вперто дивились на схід, а тоді повернулися до мене:

' — Сідай.—Я сів вечеряти. Ставало холодненько... Насувала ніч. Місячна, прозора ніч. Дзвінко, виразно й густо шуміли дерева, а місяць, як кругла льодина, що випала з діжки й сковзається по небі. На неї налетіла хмара і вкрила з головою.

Я спішу спати. Власне, лежати. Я люблю лежати й думати. Мати ночами сидить і пряде, або вишиває. Співає тужно-тужно. Часто з піснею плаче. Я виглядаю з-під свого вкривала й слухаю. За піснею я уявляю собі цілу картину: "Жито в полі збито копитами. Козаченька вбито й у жито затягнуто. Та ше й китайкою накрито". Або: "Щось у лісі гукає, дочка шукає неньки. Шукає і не знаходить. Ой, шукала не знайшла, заплакала та й пішла". Мені стає сумно, я напружено вслухаюся в пісні...

І ось неначе я в лісі. Бачу ту дочку. Вона знаходить матір мертву. Просить її встати, але мати обзивається: "не встану, не піду, головоньки не зведу".

Коли моя мати перестає співати, я розглядаю стіни. Всі стіни в хаті, починаючи од комина, розмальовані. Власне, не розмальовані, а поляпані — червоною, жовтою, зеленою й якою хочте фарбою з глини, і стіни наче в к іітах. Так матері подобається. Я вдивляюся в кожну ляпку, і вона мені —щось нагадує. Або собаку, або коня... Я вдивляюсь дужче і переді мною розгортається якийсь краєвид. Ось, наче, хлопці, дівчата, юнкери на конях, мости, ліси, хати... Я вкриваюся з головою й починаю думати.

Юнкери. Пишуть вони, пишуть...' Що вони пишуть? Певно, вчилися в школі. Школа. В сусідньому селі є школа, а я й не вчуся. Батьки бідні. Навіть їсти часом нема чого. Цими днями коника виліпив, за шмат хліба обміняв. А багаті в школі вчаться.

У мене й паперу нема, і торбинки для книжок. Та й книжок нема.

1 крутиться думка на одному місці... Школа — юнкери—коні— скульптура—чолов'яга в окулярах— коні, юнкери, школа... А яка то школа? Чомусь я уявляю собі школу, як довгий вузенький коридор з товстими білими колонами біля входу. В коридорі бігають з галасом діти, а поміж них ходить вчителька і свариться на всіх пальцем. ^А юнкери?

Де вони взяли коней? Пишуть. А я писати не вмію. Ліплю. "В мене є хист". Скульптура. Чоловік в окулярах.

І багато дечого мені не зрозуміло. Я напружую всі свої сили, щоб узнати дещо, хоч трохи, але для мене все лишається таємницею. Я розумію тільки одно: що в світі є щось таке дороге, коштовне, хороше, чого не можна бачити, дістати, не можна взяти рукою... Так. Воно єсть, неодмінно десь є, але воно далеко, далеко. Ах, як хотілося б мені його побачити.

Як почав стомлюватись, виглянув з-під свого вкривала. Місяць уже заховався, і в хаті темно. Мати вже спить. У вікно заглядає чорна ніч, а по хаті ходить таємна тиша.

11

Була собі звичайна осінь. Суха, шепелява. Як і завше, повна листя, суховію, бабиного літа. Ходить собі осінь навколо нашої хати, обвіває старенький тин, повіває, зиму віщує та підмітає листя тополь ки, що одиноко, сумно звисла на хату й густо встилала її своїм листям. Стоїть собі хатка, мов копичка позаторішньої соломи, а з неї листя тополине сиплеться— й товсто стелиться на подвір'ї. Стелиться листя, кружляє, повне печалі й туги золотої.

Цвіла собі осінь мов на морозі дівчина, розпустила свої розкішні буйні коси й гуляє, а пругкий, дебелий парубок-вітер нахабно й жорстоко тріпа її коси, як хоче, знущається, зрива з голови її волосся й топче під ногами. Дошкуля осені вітер. Обража її, і вона, знесилена, пожовкла впала йому в ноги й розплакалась. Заридала осінь тужно, залилась слізьми й потопила себе в своїх сльозах.

Прийшла люта, немилосерна зима, в біле закутана. Подивилася з призирством на осінь, скинула з себе білизну й накрила нею жовте, виснажене лице осені.

Зима в нашу хату вкотилася горем. Мої брати та сестри служать по наймах, а мене мати не до-люблює, що даремно хліб їм.

— Тут самій жерти хочеться... Іде вони в чорта понабиралися на мою голову? Та якби який чорт умер на селі, може на похороні пообідала б.

— А я ікону ніс би, — кажу я. — І рушник був би, і хлібина. — Мати мовчки погоджується й додає:

— Як на зло й не вмирає ніякий чорт... Господи, прости мене грішну.

— Коли б літо швидше... Коли б швидше,— каже батько: а там. . Буду — баштани глядіти людям, чи інше щось... Ех, добро літом, а зимою...— батько махнув базнадійно рукою, одягся в дрантя, взяв сокиру на плечі й пішов до міста. Може кому дровець урубає.

Я без тями чекаю батька. Буває так, що щось і принесе. Вийду було надвір, гляну... Лежить зима, як біла собака. Кусає мене і за носа, і за вуха. Нюхає мої порвані шкарбанГй, зазирає в пазуху, в порвані холоші... Покручусь, покручусь та — вхату. А в хаті теж зимою пахне. Так я зиму й прозвав білою собакою.

" Одногб разу виходжу, дивлюсь, а собака смирна. Не кусається. Та й зовсім не біла вона, стала ряба. З чорними плямами. Дивлюсь: із-за обрію в сонячному вінку весна йде, ляпає собаку грязюкою; задрипана, заляпана грязюкою собака покірно схопилась і віікла.

... Було радісно. Весна бере, заквітчує себе в зелені пелюстки, ходить біля нашої хати й розсипає зелень. Ходила весна, трусила своїми пелюстками, а тоді зелено, тепло й молодо зашуміла. Весна густо, кучеряво шуміла, а мати з нетерплячкою дивилась, як на лозах сивенькими котиками вибруньковувався Великдень.

Великдень! Ось коли до одвзлу будемо їсти! Ми ще з вечора з матір'ю наготували мішки. Завтра проводи. Ідемо на міський цвинтар. Наказала мені мати як себе тримати, що казати (як просити), і на ранок у путь.

Місто лежало в долині, вкутане сизим туманом. А ми йшли дорогою, що обходила місто, йшла колесом аж до цвинтаря. Ми йшли холодними од ранку пісками, і коли сонце висушило роси, пригріло землю — ми забачили цвинтар. Здаля його огорожа скидалася на вазон, а зелень дерев на розкішний букет, з якого виринав білий бутон — церква. Як ми підходил,и ближче до цвинтаря, церква виразно більшала й наче вилазила за межі своєї огорожі. Вазон міняє свою форму. Вазон розчиняє свою казкову пащу, і в ній без кінця тонуть люди. Я з матір'ю входжу в вазон. Перед нами гордо, непохитно виросли блискучі мармурові пам'ятники, хрести, залізні огради. У всі кінці вазону стежки посилано жовтим піском. І тонуть, зникають люди в кінці стежок, а в пащу вазона прибувають нові.

Мати стала біля пащі вазона, куди ринули і пани, і жебраки. А я зник у сгежці й несміливо підходив

До червоних товстих лиць, до чорних шовкових ёлю-зок, до блискучих пенсне і простягав руку. Шлунок вазону повний товстого, жирного люду й жебрацтва. Товстий люд ходить з мисочками в руках, з корзинками, а жебраки простягають руки. З усіх кінців цвинтаря чувся спів "богослужителів" і плач прихожан. Пахло ладаном, нафталіном і пахощами од жирного люду.

На могилі зібралося коло людей. У цьому колі виросла постать з шапкою, як відро догори дном. Постать жалібно й молитовно співала, а жовтий, широкий рукав уперто хилитався, теліпав, наче срібну опуку, кадильницю, і з неї диміло й пахло ладаном Постать кінчає співати, коло розходиться й лишається дама в чорному з дівчинкою років одинадцяти.

В дами лице накрите чорним серпанком. Видно тільки кінчик бороди білої, мов сніг.

До неї підбігали жебраки, вона роздавала їм шматки пасок, крашанки, нарешті все пороздавала. Я чомусь не наважився підійти. Дама нагнулась до дівчини, щось їй наказувала, легенько сварилась їй пальцем, а вона стояла спокійно, уважно, в білій шовковій блюзці, підперезана голубою лентою з великим бантом. Щоки її, ніби двоє спілих яблучок, світилися, дівчині ця блюзка з бантом була до лиця. Дівчина повернулася, глянула на мене, і в неї на спині ворухнулась довга, гладенька коса. Вона закотила очі на даму в чорному, тоді ще раз глянула на мене, потім підійшла, чемно простягнула руку й дала мені дві копійки. Я навіт забув подякувати. Увесь час дивився дівчині вслід. Яка вона цікава. Дама нагнулась до могили, поцілувала її, звеліла це зробити дівчині — пішли.

Мені ще раз схотілося побачити дівчину. її звати Льоля. Я чув, як дама звернулась до неї, важко зідхнувши: "ну, Льолєнька, пойдьом". Я побіг другою стежкою, заховався за хрестом, і збоку дивився на Льолю. Вона легенько рухалась, легенько ступала ногами, наче не доторкалася до землі. Говорила ніжно. З її маленького ротика вилітали слова, ніби з рожевої троянди тоненькі дзвоники. Вона була немов зліплена зі снігу, а лице розмальоване коштовними фарбами. Дама в чорному звернула на другу стежку. Я пересікаю її. Ховаюсь за зеленим кучерявим кущем і легенько гукаю:

— Льолю!..

Вона озирнулась. Ловила очима поклик. Піднесла руку врівень з головою й витягнула пальчик, наче на когось сварилася. Я ще раз гукнув і виглянув з-за куща. Мене забачила дама й визвірилась:

— Што тєбє нужно, мальчишка паршивий? — Льоля теж образилась. Вона насунула рівненькі брови на очі, відкопилила трубочкою губи й ревниво притулилася до матері, наче я хотів її в неї вкрасти.

Я втік. Але згодом чомусь з'явилось чудне бажання знову побачити Льолю. Я почав шукати її, вибігав усі ті місця, де вона була, тричі прибігав до могили, до того кущика, що з нього я її гукав. Та Льолі ніде не бачив. Я побіг до своєї матері. Вона, бідна, сидить біля брами й до кожного простягає руку.

Лантух її вже товсто оддувався, а вона ховала його за себе, щоб дуічали, —що в неї нічого нема. Після кожного "подаянія" мати швидко христиться, ніби одганяє від себе уїдливих мух. Я дав матері кілька крашанок, половину паски й дев'ять копійок грошей. Вона обурилась:

— Чорт!.. У такі літа я оббігала б увесь цвинтар, я, чорт його зна, чого назбирала б, а він... Мабуть сидів десь на одному місці!.. Тільки жерти!.. Коли я вас іздихаюсь... Біжи ще!..— Матері хтось у руку поклав крашанку, вона механічно перехристилася, бликнула на мене, і я пішов.

Я набрався сміливости. Бігав, просив, навіть сам хватав за миски, коли жебраки обступали якусь жінку, що "поминала".

— Що ви робите? бійтесь бога!..—кричала жінка на жебраків. А я лечу далі. Моя торбинка була повна. Як би ще раз побачити Льолю, можна б і додому йти..

Я пішов на те місце, де Льоля дала мені дві копійки, там не було й душі; пусто, тихо і навіть сумно: и! чого вона на мене так злісно дивилась,

* коли я їй поганого нічого не зробив?

Льоля. Я бігаю, прошу, обірванець, бідний... Моя мати обтріпана,жовта, сидить біля брами з простягнутою рукою. гА Льоля ходить з багатою дамою і роздає жебракам великодні подарунки. На мене мати ■ завжди кричить, лютує, а до Льолі звертається-он тепло, лагідно. Льолінька... Ніколи в світі до мене

• мати не зверталася ласкаво й ніколи не казала: Петруню, Петрусю.

І не знайшов я Льолі. Мені сотий раз згадалася її остання поза: насупила рівненькі брівки на очі, одкопилила трубочкою губи й ревниво притулилася до матері, наче я хотів її в неї вкрасти. А коли я її гукав: крутить голівкою на всі боки, ловить мій поклик, а тоді піднесла руку врівень з головою й витягнула пальчик, наче на когось сварилася. Оце мабуть бачив я її востаннє. Вже ніколи не бачити мені Льолі...

А нащо мені її бачити? Що вона мені? Не знаю. Д тільки дуже, хочеться бачити. Я навіть віддав би їй дві копійки назад. Навіть своїх ще дав би три кочійки. Щоб тільки побачити... Та нема Льолі.

Я прийшов до матері. Вона стояла на ногах Люди вже розходились.

— Така маленька торбинка й лазив так довго... Ходім!—Ми з матір'ю пішли. Я не так ступав ногами, не так ішов,— мати шарпала мене.за рукав:— ось сюди, там он камінюка, он там калюжа. — Я розізлився, мені хотілось вилаятись, але це ж" мати— і я тільки сказав: — чого ви? — Ми йшли. Попереду і позад нас ішло багато люду, багато розмовляли, лунав шум, гув церковний дзвін.

— Льоля! — Це мені певно чулося. Я швидко оглядався навколо себе. Мати мене шарпнула за рукав і навіть трусонула:

— В кізяк утаскався!.. Нечиста сила! — Вона казала це у голос і люди сміялися. Щось шепта-лися про нас, а я оглядався.

— Мама, вот тот мальчик! — Мені аж дух забило. Перед мене йшла дама в чорному з Льолею. Льоля часто гнівно оглядалася. Який у неї чудовий голубий бант на стану. В нас у селі ні у кого в дівчат немає таких бантів, таких великих гладеньких кіс. Льоля, певно, ними пишається. Звичайно, так. Вона узяла косу в руки й поклала на плече, крутить її в руці й дивиться на мене, і теж спотикається.

— Льолінька, надо под ногі смотреть! — І не крикнула на Льолю. Льоля їй щось сказала про мене, а вона навіть і не оглянулася.

— Нє обращай вніманія, —сказала дама. Вона думає, що дві копійки — щастя, оце взяти й віддати. Д тільки я всі гроші віддав матері. Боюся попросити в неї. Л Льоля, певно зрадіє. В неї будуть гроші. До того я їй ше своїх дам три копійки.

— Мамо, дайте мені п'ять копійок!

— Оце сказав!.. Як дам п'ять копійок, то й своїх не взнаєш. Буду роздаваться. Он жерти нема чого. Дома он соли нема. — Навіть не спитала — нащо.

Я більш не просив. Я розгнівався Кинув торбинку на землю й побіг.

Я просив у кого попало. Сміливо простягав руку. Напросив сім копійок і очима став ловити Льолю. А ЇЇ ніде не було. Почав пригадувати людей, що йшли з нами, бігав по усіх усюдах. Люди були все незнайомі. Тоді я побіг у другий провулок. Ага! Он той жебрак горбатий, що йшов позад нас, он усі жінки у чорних хустках з білими хрестиками на голові. А он і мати моя. Вона йшла тихо, зігнувшись. Сунула по землі босими ногами, що їх ледве було видно під рясною, довгою спідницею. Далеченько від матері йшла з дамою Льоля. Я хутко підбіг до неї.

— На, — сунув їй у руку сім копійок.

— Што он тебе дал? — Швидко запитала дама, і зразу жбурнула на мене копійки,

— Паршивей, оборванец! — Але я не слухав і побіг. Мене здивувало: кинула грішми, чому вона розізлилась? Коли мені дають гроші — я радію.— "Обірванець". Я глянув на себе. Я був обірваний. Широкі, довгі штани, що мати переробила з братових, були в латках. Через плече підтяжка. Кілька' разів уже зв'язана синя сорочка з дірками. А ноги! Як земля — брудні, порепані. "Курчата" на ногах. Я скинув картуза й став розглядати. Нелакированый ремінний козирьок посередині був розламаний. Картуз потертий, сірий, аж рудий, колись він був чорний. Казав батько — нового купить.

Я пішов до матері. Підійшов не зразу — вдарить.

— На, понеси хоч" трохи нечистий дух. Кілок уже в спині. Тільки жерти. Коли я вас у ,чорта нагодую...

Я взяв свою торбинку.

Сонце розпікало землю, дихало шумно, парко. Нам було важко йти. Дорога була довга й нудна.

Сідали спочивати. Мати лаялась, нарікала на життя й знову лаялась. гА чим я винен, що гірка доля неодмінно обрала мою матір, а не даму в чорному? Чим я винен? Мати штовхає мене, шарпає. Ніяк я їй не вгоджу. І тільки обзиваюсь "чого ви?"

... Як упав синій вечір та густо почорнів — в нашій хаті жовто заблимала лямпа. Тужно шарудить материне веретено, а я вже не дослухаюся до її пісень не розглядаю розмальованих стін. Я вкрився з головою щоб було темно...

Льоля. Цвинтар. Дама в чорному. Якби я був їхній. Це Льоля була б моєю сестричкою. Ось я їхній. В нових чобітках, в новому картузі йду з Льолею до школи. Льоля регочеться. Я за нею ганяюся. Вдарив її помаленьку, а вона плаче й каже: ось я мамі скажу. Вдома мати каже: не смій мені битися, бо на зиму пальта не справлю. Я буду слухатись, кажу я, і знову граємося з Льолею...

І я тону у мріях. Льоля стала центром усіх моїх думок. Вона була і горда, і гнівна, але в ній щось оте не зрозуміле для мене, щось оте дороге, при-ймне, що не можна бачити, не можна взяти рукою. В ній оте невідоме, що притягує до себе, манить. Оте далеке, далеке... Я засипаю і мої мрії продовжує сон.

III

В хаті горе ворушиться. Ще трохи сухарів залишилося з пасок. Погризли. Зараз мати гризе батька:

— Та коли вже ти у чорта ту роботу знайдеш? Д<5ки ми будемо мучитися? Не сором? Крихти соли в хаті нема. Та якби хотів, то б знайшов, а то не хочеш. Все ліньки, ох, оці ліньки!

Батько важко зідхнув, мовчки одяг дрантя, взяв сокиру й пішов до міста.

Одного' разу приніс хлібину:

— Знайшов роботу днів на два.

— От бачиш, бачиш. — Обізвалася мати: — якби не гарикала... Все мені треба гавкати, все мені.— Батько не перечив, наче погоджувався:

— Треба, — каже, — взяти Петра з собою. Буде складати мені порубані дрова. Все ж таки поміч.

Я з охотою! Пішли.

І коли я глянув на гору дров, що круглими колодами лежали аж до стелі, то мені не віри-лося, що батько зможе їх порубати за два дні.

— Ой, тату, коли ж це ви їх порубаєте?

— Порубаємо, синку.

Батько скинув піджака, закачав рукави, взяв у руки сокиру, і кругла колода розлетілася надвоє. Коли колода зразу не кололася, він закладав у щілину клина, тоді вона корилась, і з тріском розліталась. Я виліз на гору порубаних дров і складав рядочком поліняки.

— В кутку, синку, лишай порожнє місце.

— Нащо, тату?

— Побачиш!

І батько кинув мені здоровенну в сучках колоду, яку місяць треба було б рубати. Таких колод ми чимало ховали на спід, "у куток", і тому гора круглих колод скоро меншала. Я собі в горі. Чекаю, поки батько кине дровеняку, а батько внизу тільки: гех, гех! —і розлітаються колоди, як живі. Бідний батько. Піт річками ллється. Очі блискучі від утоми, а він гатить по голові міцної колоди. Скинув верхню сорочку. А спідня брудна, мокра од поту, прилипла до спини. Візьметься в боки, гляне на гору порубаних дров і важко зідхне.

— Мабуть, синку, ще й завтра доведеться прийти... А я мовчу. Скучно мені отут, у цьому темному кутку, а ще й завтра... Не хочеться. На подвір'ї діти граються, регочуть, бігають. Мені їх не видно, тільки чую. Весело їм. Добре па^ам. Самі й дров не рубають... Бідний батько... Йому осточортіло рубати, та й стомився він. Кидає "в куток" уже й такі

колоди, що легко рубаються. Складав я порубані тільки в перший ряд, а в задні ряди клав не-рубані. Дивлюсь — уже не гора, а купка нерубанйх дров.

Злазь, синку, спочинемо. — Батько простягнув мені руки, і я зліз. Як тут хороше, на землі. На подвір'ї видно, тепло. Сонце наче тільки сюди світило, тільки в подівір'я. І так збилося, скупчилося тут, що було надто світло й тепло. Діти бігають, їхній сміх і говір лунко б'ється об стіни, мов гумова олука. Тоді одлітає і зникає десь, тане над головами. Хлопчики в коротеньких штанцях котять ногами, величезного м'яча, бьють у нього ногами, як у діжку, а дівчатка стоять з боку і дивляться. Хотілось і мені гратись—та вони всі гарно одягнені. От якби мені такий м'яч! Треба попросити батька, щоб він купив. Купить неодмінно. Д матері скаже, що подарували. Я нетерплячо чекаю на батька. Він пішов купити щось попоїсіи. Я стежу за кожним рипом фіртки. Вона відчиняється і все входить то пан, то пані, то паненя... Ну, оце вже мабуть батько. — Ні, оце вже — ні! О!.. Льоля...

Мені аж моторошно стало. Ввійшла Льоля. Зразу згадався цвинтар. Дама в чорному. Дві копійки. .

Льоля мене навіть і не помітила, а може не пізнала. А мені було радісно. Як же мені не радіти, як Льоля була весела, щаслива без кінця. Грала з дівчатками в городка і стрункo живо рухалась. Вона була найкраща. На зеленій блюзці чорний фартух на всі груди й на плечі, а з-заду зав'язується в косі бант — червоний, як її щоки.

Я глянув на купу непорубаних дров. Вона була така маленька. Прийде батько і зараз порубає. А мені хотілося бути ще й завтра. І нащо то було кидати "в куток". Я лізу й хочу скинути кілька колод. Коли це рипнула фіртка і ввійшов батько. Сіли їсти. Батько розломив пополам капчонку.

— Що тобі синку — хвоста чи голову?

— Голову. — Тоді батько виймає соточку йхилить. Лишив і мені трішки.

— На, синку, веселіше буде. Отак.. Зразу, зразу. Витрись. Хліба бери. Капчоночки. О...

І справді веселіше стало. Я навіть сміливий став. Вийшов із сарая, і прямо до дітей. Хлопчиків уже не було. Грались самі дівчатка.

— Льолю, драстуй. — Всі зареготали. Льоля почервоніла й одвернулась.

— Он ненормальний,—сказала одна, що так само одягнута, як Льоля.

— А я тебе знаю, — кажу я Льолі. Льоля крадькома кинула на мене сивенькі очі:

— Ну, і что же із етого?

— Откуда он тєбя знаєт? — спитала круглолиця з білою довгою косою.

— Синку, — гукнув .батько. І я поліз на гору. На подвір'ї чувся дзвінкий дитячий регіт. Батько хекав і гатив сокирою, а я складав дрова на горі і нудився.

Ввійшла товста жінка з двома бородами. Нижня була м'яка і гойдалася від кожного її руху. І коли вона нахиляла голову, то борода була особливо велика, наче там під шкірою заховано впоперек половину товстого бублика. Дві бороди весело оглянули гору порубаних дров.

— Замечательно! Ви машина, а нєчеловєк, — сказали дві бороди батькові. Батько радісно усміхнувся собі в бороду.

— Стараюся, — каже він, — хочу на соточку заробити в баринi*

— Хорошо, я поговорю с мужем. — Потім вона повернулась до плетеної корзини, що стояла в кутку, покопирсалась у ній і витягла звідти старі спідні сорочки, кальсони, панчохи, картузи й сказала батькові:

— Єслі хотіте — можете взять. — Батько радо подякував, тоді взяв білого картуза і кинув мені на гору.

— На, синку, це бариня тобі дали. Скажи спасибі.

— Спасибі! — гукнув я згори.' І дві бороди вийшли задоволені, наче зробили велике діло. А в куток летіли круглі, нерубані колоди.

Одна гора меншала, друга — більшала.

І як сонце освітлювало уже тільки вершок високої брами, батько останній раз гехнув, і копиці круглих колод не стало. Увесь горішній ряд і куток був закладений порубаними дровами. Я зліз, дітей на подвір'ї вже не було. Льолі не було. Мені стало аж лячно. Батько ніби розумів мене. Купив по дорозі соточку... Вихилив, а решту — .мені.

— Пий, синку, веселіше буде. Та не кажи матері. — І я повеселішав. Хіба тільки панам веселитися? Батько продав уже те, що дала бариня, і вернув гроші за соточку. Ні, я нізащо не скажу —матері про горілку. Вона почне бурчати. Мені це дуже не подобається. Навіть через це ось не хочеться йти додому, але, як на гріх, шлях здався надто короткий. Ось ми входимо в село.

— А у вас гості є! — гукнув хлопчак, що промчав мимо нас на лозині. І справді, на призьбі сидів чоловік з батогом у руці. Він устав, повів пальцем по довгих вусах, скинув свого широкого, як сито, картуза й подав батькові руку.

— Оце ж наш синок, — сказала мати чоловікові про мене.

— Герой, герой... Скільки тобі літ? — спитав Широкий Картуз.

— Дванадцять.

— Підеш служити?—питає мати?

— Піду. — Всі увійшли до хати.

— Та нехай би ще побігав, — сказав батько,— цього добра він ще встигне... Коли ж він погуляє?

— Ні, тату, піду.

— Та воно, синку, піти не штука, ти ж уже служив. Чи не знаєш, як? Не дома. Вдома хоч і їсти іноді нема, та зате вдома...

— Нехай, нехай іде, — перебила мати. — Зима прийде — заробить щось, та й одним ротом менше буде.

— Звичайно, так, — погодився Картуз.

Довго балакали й вирішили, що мені треба йти служити. Найняли за одинадцять карбованців на літо. За тридцять верстов од нашого села. Широкий Картуз у нас переночував, а на ранок стали готуватися. Я востаннє оглянув хату. Темна, низенька, розмальована, наче завішана теплими килимами. Повно ганчірок. На полику, що замість ліжка стоїть, із дощок стулений, солома потерта й лахміття дране. Цю ніч я вже буду думати не на полику.

Вийшли за ворота.

— Та гляди ж, слухайся!.. Не так, як в Одрадівці, або в Береста, — гукнула мати. Не панькайтеся з ним, — звернулася вона до Картуза. Той ляснув у повітрі батогом і, не одриваючи очей од землі, несміливо проказав:

— Та чого там... Я чоловік такий, що не налягаю. Що ви з малого візьмете?..

Я прощався. Мати втерла сльози.

— іди, синку, з богом.

— Жилаю тобі всього харошогб, — сказав батьки. Широкий Картуз махнув рукою до нашої хати,

взяв мене за руку й повів. Хата лишилася позаду; маленька, вдушена в землю — пильно дивилася на мене одним, підсліпуватим оком-вікном, затуленим старою подушкою... Мені стало трохи боляче. Ішли пішки.

Вийшли за село. Пішли залізницею. Широкий Картуз служить на залізниці за будника. Оце ми йдемо прямо до його будки. Сумна дорога. Вали, стовпи, будки. Степ і степ. Де-не-не пастух з черідкою, дикий птах пурхне з кущика, або потяг прожогом пролетить. Вже ми все перебалакали, перепитали один одного і йдемо, як німі, ні слова. В мене підошви болять од камінців, а Картуз у чоботях. Коли' б швидше вже до місця. І стомився я дуже, та й цікаво знати, де те місце, яке воно.

Навколо нас степовий сум, порожнеча, а це все вечір укрив широчезною синьою паросолею— Парасоля поволі темнішає, міняє свій колір і згодом ми вже перед собою нічого не бачимо. Де-не-де в будках блищать вогники і від цього стає легше.

Іде потяг. Далеко далеко їде потяг, наче дві жарини з печі. Жарини більшають та більшають, а тоді відразу стали, як сонячні головешки, що освітили всю залізницю, насип і з гулом, з шумом промчали мимо нас. Нж земля задрижала. Моторошно. Втома.

— Вжескоро,—сказав Картуз.—Хочби швидше,— думаю собі. Спочити б, лягти, подумати. Мені дуже захотілось "подумати". Я вчора думав тільки про Картуза та про його хату-будку. Н зараз подумав би ще про Льолю, про цвинтар, про дрова."Льоля... Це я буду далеко-далеко від неї... Батько. Бородатий мій, блискучий батько. Мокра сорочка прилипла до спини, а він хекає, рубає круглі, міцні колоди сокирою... гляне на мене вогкими від утоми очима: "Пий, синку, буде веселіше". Як мені весело було з ним! І чого я погодився йти служити так далеко? І батька не буду бачити і... Може й Льолю ще коли побачив би. А тепер...

— Ну, молодець, ми дома.—Ми підійшли до це-, гляної будки, що ледве виднілась у нічній пігьмі. Коло будки широка тополя, гули дроти телеграфних стовпів, і мені стало лячйо... Широкий Картуз постукав у шибку. Нам відчинила молодиця, закутана в рядно.

— Найшов хлопця? Ну, драстуй,— привіталась до мене. А Широкий Картуз зразу її запитав:

— Телята наповані?

— Та де ж, на кого ж я кину хату?—Широкий Каріуз ляснув молодицю по щоці, а мені процідив:

— Ходім, покажу криницю.

Криниця була недалеко, але глибока, та й телят було дванадцятеро. І зморений, знесилений, я впав —у повітці на солому й "не думав" уже нічого, заснув, 9 К убиТИЙ.

IV

Нове життя для мене розпочалося, як тільки в повітку упав сірий шматок раннього світла. Мене розбудив хазяїн. Він наказав — що, де і як робити. Я як сонце тільки виткнеться, телят виганяти на вал. Он туди. Пильнувати, щоб вони не пішли під поїзд—одно, і в селянські посіви — друге.

Хазяїн пішов спати.

Мені було холодно. Я горнусь у сорочку, затуляю груди рукою, трушусь. Померзли ноги, їсти хочеться ще з вечора,очі злипаються, мало спав. Стомлений від учора, наче побитий. Не все зрозумів, що наказав хазяїн. Що зробити раніш? Раніш мабуть напоїти телят.

Я взяв відро і пішов до Криниці. Тополя ХОЛОДНО шелестить біля криниці, розсипає зелені листочки в калюжі розлитої води. Криниця глибока, як даль, а на дні наче чорна смола ворушиться. Витягую відро й вода бризкає, хрустка, прозора, мов сталь, холодна, хлюпається з важкого відра мені на груди, на ноги... Напоїв телят. Чищу кошару.

Мало не по коліна грузну босими ногами в багнюці, а вона зеленожовта та холодна. Телята в кізяках, ляпаються, бігають з кутка в куток, бри-зкаються обмазують мене... Н я беру на візок гній і вивожу його до великої кучі, що за кошарою.

Н як із-за зеленого обрію, наче половина розпеченої сковороди, виткнулося сонце, я розчиняю кошару й гоню телят пасти. Од холодної росяної трави мені стає ще холодніше. Цокочу зубами, стаю, зігнувшись, біля щитів і чекаю, щоб швидше сонце пригріло, Я. воно, як на гріх, половина, і половина. Це мабуть тому, що я так пильно дивлюсь на нього. Н ну, я одвернуся! І спраді, глянув через кілька хвилин—уже кругліше. Я ще не дивлюся. Ціле кругле сонце виринуло з росяних трав. Уже хмари позолотило. Я довго не дивлюся на сонце. Ось я розглядаю

Місцевість. Яка кумедна ця будка — хазяїнова хата! Сама з червоної цегли зроблена, а на дерев'янім даху півника причеплено. Біля будки кошара з дрючків стулена, а біля кошари свинарник, як хатка баби Яги, що ото в казці. Н тополя все шумить над дахом, трусить листочками. Стоїть оце собі все у степу широкім, як острівець у зеленому морі. Ні хати ніде, ні людей. Нж ген-ген тільки мріє друга будка. Наче другий острівець. Шумлять трави, зелені хліба, кущі диких степових дерев, а телеграфні дроти тужать. Мов товсте павутиння, густо висить від стовпа до

стовпа і дзвенить. Плачуть дроти, як по мертвому: ой, о-о-о-о-о-ой! Ой, тоска ж!..

— "Дроти, чого ви плачете?"—Мені було моторошно від свого голосу. Який чудний мій голос у цій дичавині. Чого ви плачете, дроти? Хто вас обижає? Замовчіть!—Я розлютував, кинув на них дрючком, а вони задзвеніли голосно, загули дуже, заревли: гууу-о-о-о-ой!.. Ой, як сумно!.. Яка порожнеча, прірва...

Телята ремиґають, ^коса бликають на мене, чи доглядаю за ними. Йдуть туди, куди не слід. Я владно погукую на них. Слухаються.

Тут сонце не таке, як у нас. Хоч воно вже й високо. В нас веселе сонце. А туг самотнє. Сидить собі між хмарами, мов золоте яйце у ватному кублі, і діла йому до мене ніякого. Хоч би їсти принесли! Або покликали... Вони ще сплять. Я вже на--ходився, стомлений, голодний.

А вчора: батько, Льоля. А колись—юнкери, скульптура...

— А куди!—телята пішли в посіви. Я біжу за ними, а вони вибриком. Над телятами дзвенів синіми крилами ґедзь; вони попіднімали хвости, побігли по степу, по залізниці. Я розгубився. І десь узявся, наче з води виринув, дядько. Одлушпарив мене батогом. Телята йому жито столочили. Я з плачем ганяюсь за телятами, а степ широкий чужий

шумливий. Іде потяг. Телята стали, збіглись до купи, підняли хвости, голови, нащурили вуха й лячно на всі боки водять своїми великими шкля-ними очима. Я тихенько підійшов до них. Вони брикнули ногами, наче зі мною дратуються, і побігли до залізниці. Потяг зойкнув на ввесь степ і вони, мов опарені, чкурнули в степ по селянських посівах, а тоді знов збіглися до купи й побігли прямо до кошари..,

— Хай постоять,—каже хазяїн. А ти тим часом нагодуй свиню. Вичисти свинарник. Он візок стоїть, отуди вези...

І години о другій хазяїн спитав:

— Ти вже може їсти хочеш, то скажи, не соромся?

— Хочу.—Тоді він дав мені шматок оселедця.

— Ну, а тепер жени телят. Я їх попутав—не тікатимуть.

Я виганяю телят на вал, сідаю під щитами й вислухую шум тополі. Вона стоїть біля будки, кучерява, струнка, як дівчина. Губить своє листя — великі сльози—і тужно задивилась у степ.— Дівчино, чого ти плачеш? —Я вічно стою тут на оцьому місці, вічно дивлюся на це одноманітне зажурене коло й вічно сумую разом з ними журюся. І ніколи не бачу новин, ніколи ні з ким не розмовляю. Ніколи, ніколи...—Дівчино, не плач!

Тополя густо зашаруділа, наче дрібними пальчиками перебирала свої зелені кучері. Тополя плакала...

Так ішли мої дні, один на один схожі, нудні, жорстокі, важкі. Це дні.

А ночі: за наказом хазяїна беру на аркан свиню й веду пасти в селянські посіви. Та нехай, я нікому не скажу. Хай я тільки скажу комунебудь— буде мені.

Од недоїдання й недосипання я робився слабий, злий, заляканий. А ніхто до мене й не загляне. Наче вислали мене на каторгу й увесь світ од мене одвернувся.

Може ніколи вже я звідци й не вилізу. Ніколи не побачу Цьолі. Втекти боюся. Далеко.'Я покірно підставляю шию до свого ярма і везу воза свого горя.

Час ішов.

Я був радий усякій людині, що з'являється в степу. Мені радісно було, коли по залізниці йшов якийсь жебрак, кудись делеко йшов, сідав-, зі мною розмовляв. Хоч і сумна була його розмова, але було радісно. Я ділився з ним житніми сухарями, давав води, і він міцно тиснув мені руку.

Один сказав: "горюємо", заплакав і пішов. А один показав ножа: оце кормитель мій—сказав і пішов далеко-далеко, навіть сам він не знав куди.

Ото коли йде людина залізницею, ще тільки мріє, наче крапка ворушиться в кінці рейок," а я вже чекаю, щоб вона вже скоріше йшла, зачеплю обов'язково або вона мене зачепить. Сірника, води, хліба...

Ось і зараз хтось іде. Я зігнав телят докупи, зійшов із валу до рейок і чекаю. Людина наближається. Вдивляюся й приходжу до висновку, що це жінка. Звичайно, жінка. Я певний. Спідниця, хустка. Ось уже ближче. Аби швидше. Я сьогодні, як німий, ні з ким ні слова. Спитаю, куди йде, звідки... Жінка йде прямо до мене. Вона втирає очі. Я напружено вдивляюсь. ^

— Мамо!—Моя бідна мати. Пішки до мене. Йде: маленька, дрібно ступає ногами, досередини пальцями. На голові купа хусток. Голова

здавалася більша за неї всю. Вона підходить до мене. Всміхається. Я кинув телят і побіг прямо до матері.

— Дитино!..

... Обоє плачемо. Плаче й дріт, і вітер, і телята тужно викрикують. Яка туга!..

— Не хочу тут, мамо, не хочу!— Розповідаю їй. Слухає мати, ще більше ллються в неї сльози, втирає.

— А як же, дитино?.. Дома ж не краще. Батько зараз у якономії Кереївського за сторожа. Ми вже не в Балашівці. Наташка в Грузькій і досі собі

?. Голота, Бруд.

служить, а Федька й Митька теж у якономії. Куди ти підеш, дитино? Потерпи!..

— Не можу, мамо, не можу, не витерплю. Перебалакала мати з хазяїнами, ще раз лагідно

звернулась до мене, щоб потерпів. Переночувала, заплакала й пішла. Вона тихо, несподівано виринула в цьому зеленому морі. Вистромила голову з задуманих зелених хвиль, усміхнулась мені, заплакала і знову поринула, зникла, як і з'явилася, залишила мені ще більше печалі й горя.

Мені ще важче стало. Хазяїн сміливіший став, іноді й батогом порне. Велить робити те, до чого й сил не вистачає.

А в полі журно. Сам до себе балакаю, щоб ве-. селіше було, а воно стає лячно. Як отак жити... Мені в очах зробилось чорно: смерть. Потяг. Ляжу під потяга. Так... Ляжу під потяга. Моє серце швидко застукало.

— Ей, ти, свинарника сьогодні вичистив?—питає хазяйка. Я не відповів нічого, мовчки вигнав телят із кошари й погнав пасти. Вона підбігає до мене й ляскає долонею по щоці. Свічки засвітились.

— Воно ще й злитись уміє.

— А вміє!—крикнув я, вхопив каменюку й пустив її в голову хазяйці. Вона впала навзнак, і по щоці потекла кров— Мені однаково лягати під потяга. Хазяйка підвелась, лице залилося кров'ю.

— Чекай, чекай... Ось приїде Андрій... Живого не випустить! (хазяїн поїхав до міста на два дні).

— На ось тобі й Андрієві твойєму,— я хазяйці показав дулю.

Це її образило. Вона схопила дошку од щитів і підбігла до мене. Але друга камінюка влучила їй у брову. Вона схопилася обома, жменями за лице й побігла додому.

Надвечір я додому Телят не погнав. Кинув їх на призволяще й пішов ночувати в щити. Однаково. Сьогодні під потяга... На землю чорно, моторошно спускається ніч. Я сиджу в щитах, холодно мені й боязко. Все смерть ввижається. Я зажмурюю очі. Ховаю лице в долоні, тулюсь у куток. Темно. Часами летить потяг і піді мною земля дрижить, наче піднімає мене в повітря.

Я одтуляю жмені і вглядаюся в нічну ймлу. Імла ворушиться. Чорний ковалок-з неї вимальовується. Наближається. Щось іде. ^Не видно ні рук, ні ніг, ні лиця, але воно йде. Йде наче тінь, прямо до мене. Я притулився до щитів, притаївся, не дихаю. Нле тінь прийшла, нагнулась

до щитів, зазирнула, простояла так хвилини зо дві. Далі тінь засвітила сірника. На мене глянуло худе, довге обличчя з . глибокими запалими очима. Обличчя все заросло рідким волоссям, а очі дико бликали, наче хотіли мене пронизати. Одна рука пригорнула до грудей од холоду піджачину, друга держала ножа.

— Що ти тут робиш?—спитала мене тінь.

— Нічого... Ночую...

—1 Що в тебе—нема де ночувати?—Тінь присіла ближче до мене.—Не бійся, не бійся, дурненький, ти мені не потрібний.

Я йому розповів усе.

— Значить, хазяйка сама вдома?

— Сама.

— Ходім зі мною до неї.

— Не хочу.

— Ти тільки скажеш, що це ти прийшов.

— Вона сказала, щоб я не приходив, бо вб'є мене.

— Д як звати хазяїна? т

— Андрій. — Тоді тінь вилізла зі щитів, пішла

валом наче чорна пляма, а тоді зникла, розтанула серед чорної ночі.

Згодом я почув постріл. Значить, щось трапилось. Я боязко сидів, аж доки ранок не посипався сизим туманом. Став виглядати потяга. Нга, гуркотить. Іде. Я виліз із щитів. Гуркіт збільшується. Дивлюсь: із туману виринає червоненький прапорець. Це була тільки дрезина. їхало чоловіка,шість людей. Дризина зупинилася біля будки мого хазяїна, згодом їхала назад і везла закривавлену тінь, що приходила до мене вночі. Значить, хазяйка його пристрілила.

Я знову виглядаю потяга, мені захотілося плакати. Вже ніколи, ніколи я не побачу Льолі. І чого вона відверталася від мене? Якби вона знала, як мені хочеться її бачити. Тільки бачити. Я кілька ночей нічого "не думав". Утома вбиває мій мозок і він засипає. Хорий, знесилений. "Тату! Мій любий тату!" Я голосно заридав і збіг до потяга, що запінений виринав із кудлатого туману. Мені стало боязко й я тільки стояв, як кам'яний. Потяг промчав... Знову поліз у щити. Стомлений, ледви волочу ногами. Н що, коли піти додому? А я ж не знаю, де якономія Кереївського. Та як же його йти — мене мати не хоче! Розгнівається...

Промчав іще один потяг, і я знову побоявся. Сонце вже пригріло землю. Висушувало тумани, росу. Я подивився в той бік, звідки прийшов з хазяїном. Як-далеко! Далина гойдалася, мов холодець, а рейки блищали, мов дві чорні гадюки, яким ніколи й ніде • нема кінця.

Додому! Я зійшов з валу й пішов по залізниці в той бік, звідки сонце сходить. Ноги мене не несли, я часто сідав спочивати. Рвав козелики, їв молочай, вовчу лапу... В мене паморочилось у голові. Сів на рейку. Рейка дрижала. Я притулився

ДО рейки ухом. Десь далеко йшов потяг. І минуло небагато часу, як він виринув із сизого туману, мов чорт, шумно мчав, бризкав навколо піною, а з голови, як великі кудлаті шматки чорної вати, валив дим.

Я одійшов од рейки осторонь. Подумав, а тоді голосно вигукнув:

— Тату, та!..

І ліг пополам на рейку.

Розплющив очі, наче від міцного сну. Мене несли . на носилках до санітарного вагону. Пахло аптекою.

— Ну, как повреждєніє? — питає хтось когось.

— Нічего. Жить будет. Ущерб ребра, лопаток. Ну, отнята рука... Заживьот.

... Мене збило з рейки залізом, що низько висить перед колесом, і так я лежав між рейками, поки не переїхали всі вагони.

— От, каналія... — Я повернув голову набік і побачив, як вусатий чоловік з какардою на картузі

. ніс за пальчики мою жовту, жовту руку. Кров з неї капала на жовтий пісок і застигала чорними кружалками.

Я крикнув і знепритомнів.

V

Лупнув очима. Переді мною величезні голубі вікна. За вікнами світло, зелені з темним відтінком дерева. З вікон мої очі стрибають на білу, мов

сніг з голубим відтінком, стелю з кружалами посередині, такими — як ото кинеш у воду камінця, — а вона розбігається. Далі очі падають од стелі вниз. Ліжка. Багато голубих ліжок з людьми. Було ще рано й люди спали. Я теж у такому ліжкові. Хотів повернутися на другий бік, але все тіло за-щимілo... Боляче. Я був забинтований. Згадав за руку, і в очах потемніло, в ухах задзвеніло, і мене не стало...

Одкрив очі. В палаті гомонять люди, пораються кожен біля свого ліжка, шелестять газетами. Біля мене стоїть жінка з червоним хрестом на грудях.

— Сестра, сколько ему лет? — звернувся один до жінки, що стояла біля мене з червоним хрестом на грудях.

— Тринадцятий, — відповіла сестра, даючи мені нюхати нашатирного спирту.

— Ну, як голова?—питає сестра.

— Легше. — Я став прислухатися до хорого, що впер окуляри з золотим ободочком у газети й голосно усім читав. Я дещо вловив:

"Возле станції Шестаковкі... Пьотр Мєльніков, 12-лєтній мальчик бросілся под поезд. Прічини не установлєни..."

На мене всі глянули.

— Це про тебе, — каже мені сестра. Той, що читав, поклав газету на своє ліжко й через верх своїх окулярів глянув на мене, роззявивши рота.

— Что ж тєбя побуділо бросіться под поезд? — спитав він мене-

— Не питайте його, — сказала сестра.—Лікар не велить розпитувати.

Вона поклала мені під паху градусника й вийшла. Я повів очима по палаті. Мені було легко. Голубуватий колір стін, вікон, нерешті шматки синього неба, веселе, світле проміння сонця, що рівно лежало на підлозі й непомітно росло, все це підносило мій настрій. Я чомусь усміхнувся очам, що з зацікавленням дивились на мене з довгих сірих халатів. Очі не слухались сестри, вони один поперед одного почали сипати мені запитання:

— Як же я попав під потяга? Не знаю. Чи правда, що я під потяга ліг сам? Ні, я сам не лягав. Л як же? Може я спав? Може я якось мимоволі! Хто-зна. Мабуть упав, мабуть біг... Може біг та зачепився за рейку, а тут потяг? Мабуть біг і зачинився за рейку, хто зна...

. З тим, що не знаю, і край. Мені було ніяково казати, що я під потяга ліг сам. Очі в мене нічого не допиталися. Причепурили свої ліжка, повкуту-валися в довгі сірі халати й пішли гулять. Сестра увійшла, взяла в мене градусника, подивилася й приклала мені до голови долоню:

— Не знаєш, чого ґави розкричалися? — спитала сестра між іншим.

— Що? — Я не зрозумів, до чого це.

— Ґави, ґави, кажу, кричать. Не знаєш, чого вони розкричались?

— Ґави?

— Нуда.

— Кричать?

— Кричать ґави.

— гЛ чого вони кричать? — питаю.

— Я хто-зна. Я ж у тебе питаю, а ти не знаєш?— вона усміхнулась.

— Мабуть сніг буде, — кажу. Вона голосно засміялась, потім дала мені якихось ліків.

— Пий-пий... Отак... Не кривись... Ще-ще... До кінця. Так. Молодець. Тепер тобі буде добре.

І мені згадався батько, як давав мені горілки: "Пий-пий, синку. Отак... Оселедця... Хліб... Так. Тепер тобі буде весело". 1 мені було весело. Складав дрова, а на подвір'ї Льоля.

Сестра вийшла, мені зробилось трохи сумно. Вона була дуже лагідна, ласкава, і мені було приємно, коли вона зі мною розмовляє.

Мені кольнуло в боку. Я крикнув, і вона ввійшла.

— Що таке, голубе? —<=— В боку коле.

— В боку коле, бідний. — Вона взяла мою руку двома пальцями й замислилась, наче чогось чекала.

— Ти заснув би, — обізвалась вона,— завтра перев'язочку зробимо.— Вона легенько кладе мою руку під ковдру, збирається йти. Мені хочеться, щоб вона сиділа біля мене. Ог, якби вона була моєю матір'ю!..

— Вже мабуть йе кричать ґави?—кажу.

— Кричать, кричать, — сказала вона, і пішла. Потім я трохи "подумав" і заснув.

Другого дня була мряка. Мені дуже "крутило" руку. Я потів, млів і лаявся. Сестра мене тримала.

— Я-я-я-й, де ж це ти так навчився? Не можна ж так... — Та я не слухав її, злився на всіх, найбільше попадало хазяїнові, в якого я позбувся руки.

Сестра клала мені до голови гумову подушку, казала багато лагідних слів, але мені від цього було не легше. В руці щось крутило Гвинтом, викручувало кістку, трощило, рвало, пекло вогнем. Я кричав. Сестра дала мені щось випити, і згодом я заснув.

І завжди, коли була вогка погода, мене визволяв сон. Я сни в мене були чудові. Завжди сниться мені, що я з двома руками. Ліплю. Малюю і не ві сні. Сестра дала мені олівця й паперу. Доктор у білому, з бородою немов із смоли, в окулярах, що лежать на носі, як велосипед, узяв мої малюнки в руки, повертів, повертів, віддав і сказав, що з мене люди будуть. Чого мені журитися? Я повірив докторові.

Лежу собі й малюю. Відчиняються дверь Входить голова більша за тіло, в десятьох теплих хустках — зажурена мати. її ведуть брат Федька й сестра Наташа.

Мати ще з дверей галаснула.

— Дитино!.,

Мені зразу згадалася рука, і моє лице потбнуло в сльозах. Наташа схлипнула, а Федька злився і гнівно матері сказав: ^

— Ви його не розтроюйте... Йому й так боляче. Яле мати не слухала.

— Якби ж... Якби ж я знала — що ти собі наробив? Та це ж ти каліка навіки!

Федька на неї люто подивився. Мати трохи заспокоїлась, а тоді теж питала:

— Багацько ж, дитино моя, руки нема?

— Ось отак, — я показав вище ліктя. Вона журно похитала головою:

— Це ж тобі, сину, не минути торби. Ні хазяйнувати, ні в заводі, ні до чого. — Мати безнадійно й скептично махнула рукою:

— Уже з нашим достатком... з одним крилом не полетіти.

— Чого там не полетіти?.. Навчиться грамоти,— каже Федько, — писарем буде. Мало є таких, що й без ноги, або без руки, і живуть.

Федька перебила Наташка:

— Я як же ти попав під поїзд? —-Я почав якось оповідати, уявив собі ► всю подію, мені зробилося

; млосно, а потім знову мене не стало.

Коли я опам'ятався, то біля мене вже нікого не було.

Я через кілька днів до мене завітав ще один гість. Лежу собі, малюю. Чую за дверима гомін:

— Пйотир Мєльніков де тут? — Батьків голос!

— Ось тут, сюди, — голос сестри жалібниці. Відчиняються двері — входить з вузликом. Лице покривлене, бліде. Од носа до бороди великі рівчаки, чоло густо в складках. Сів біля мене й тихо:

— Драстуй... — У мене затрусилися губи. Батькові вії швидко забігали, а сльози по бороді кап-кап.

— Не плач, — каже, — а сам плаче — і... з однією рукою люди бувають.

Я втер сльози.

— Я показував, — продовжує батько, — твої статуйки прикажчикові, то він казав, щоти одарьоний. Я як рука, синку, крутить?

— Крутить...

— На оце. — Дав соточку. — Та заховай. Як буде крутить, ковтни і заховай. Та гляди, щоб не побат чили. Я це на ось бубличка, калачика, вишеньки. Та виздоровляй. Як виздоровієш, коло яконмії школа є. Я сторожую в Кереївського. Навчишся грамоти, будеш за прикажчика.

Чоловік в окулярах із золитим ободочком шелестів газетою і дивився на нас через верх своїх окулярів. Він чув нашу розмову.

— Он у вас вєліколєпно рісует, — сказав він батькові.— Єму би нє мешало в художественную школу...— Батько прояснів.

— Він — і ліпить. Як зробить що з глини, так ну вам — живе.

— Вот відітє— і скульптор. В общем — нє унивай, Петро, учиться нужно обязательно. — І коли батькові сказали, що побачення "кончене", мені зробилось важко.

— Ну, синку, до свіданія. — Вії ще забігали й чорні, маслинні очі налилися срібною водою. Я знову лишився Один. У палаті.вже передивився все. Всі куточки, всі речі у вікні, всі дерева, навіть листочки, відтінки дерев. Все це врізалося в пам'яті, зафіксувалося навіки. Я з радістю чекаю того часу, коли мені можна буде ходити гуляти. Щоранку довгі сірі халати ворушаться біля своїх голубих ліжок, а тоді йдуть на прогулку. Я лишаюся один, і мені нудно. Уже ніхто до

мене не ходить. Коли б батькові ближче. А то двадцять верстов. Та й служба ж, ніяк. Дні поволі сунуться, наче сірі воли, що везуть щось важке у далеку дорогу, риплять ярмами, гарбами, і тоскно хилитають своїми шиями.

Сьогодні до мене прийшов доктор. Вийняв з бокової кешеньки свого велосипеда, почепив на носа і взяв двома пальцями мою руку.

— Ну, як живемо, молодець? — Я мовчки усміхнувся.

— Гулять дуже хоче, — сказала сестра, зазирнувши докторові в вічі. Докторова чорна борода поважно повернулась до сестри:

— Покажіть листок. — Сестра дала йому папірця що висів у мене в ногах. Вона в ньому щодня черкає олівцем після того, як виймає в мене з-під пахи градусника.

Доктор на мене чогось навівав якийсь острах. Кожен його ру", слово лякало мене. Його присутність нагадує мені перев'язочну. Мій бинт прилипає до рани, його одривають, і мені нестерпно боляче. Доктор завжди щось рішуче наказував сестрі. Сам був безжалісний, але в суворих очах, за шклом чорним, туманом жевріла ласка. Він щось наказав сестрі, обійшов з нею хворих, а згодом сестра приходить до мене. Виймає з металевої скриньки голку, натирає мені руку спиртом.

— Одвернись. — Я одвернувся.

— А-а-а-а-й!

— Нічого, нічого, дурненький. — Потім помазала руку жовтим.

— Ось тепер буде хороше.

І мені з кожним днем було краще. Сьогодні мене вже піднесли до вікна. На дворі сонячно, світло. О, скільки світла на дворі! Воно вбирає в себе ввесь тепло-зелений колір дерева й робить виразні легенькі тіні... А сірі довгі халати: одні ходять, як реприкаянні, другі сидять на зелених лавочках, треті визирають через залізну ґратову горожу. За горожею людей багато. Ходять то сюди, то туди. Візники торохтять, ляскають батогами... От коли б мене пустили.

Та мене пустили не скоро. Як не кололо в боку, як міг уже сам ходити, Доктор оглянув мене всього і сказав:

— Можна пускать гуляти.

І щасливий був мені той день, коли я вийшов гуляти. Вийшов. Лікарня вся в саду. На черешні додолу гілляки гнуться. Шовковиця. Горіхове листя пахне. Стежки посилані жовтим пісочком, як у цвинтарі. Тільки тут тихо та лавочок зелених багато.

Був ранок. Сонце ще тільки крізь дерева продирало своє заспане око, парувала земля, а в ранковій тиші лунає дзвінко привіт солов'я. Іду глибше в сад, у гущу дерев, а вони зелено й затишно звисають наді мною. Дивлюсь — переді мною велике біле коло. В ньому вода, по середині води каміння купа, а на камені голий, залізний чоловік, обмотаний гадюкою. Гадюка вистромила голову з-під пахи чоловікової, роззявила ротяку прямо в чоловіка над головою, а з рота вода дощем ллється, полоще чоловіка, а він блищить, як чорний лак. Чудово! Іду далі, заглядаю крізь огорожу. Скільки людей, шуму на вулиці. В нас, у селі, тихо. Тут люди моторні, заклопотані.

— Так далеко ходити не можна,— гукнула мені сестра.

■— Я зараз,— кинув я. І знов уп'явся очима на вулицю. Я не міг одірвати очей од двох дівчаток. Я їх знаю. Безумовно, знаю. Пригадую. Так, я певен. Ось оцю, що в зеленій блюзці з чорним фартухом, я бачив

на подвір'ї, де з батьком рубав дрова. Безумовно, це вона. Кругле, товсте лице, коса біла-біла. Ще я й подумав був: голова, як сонце. Так, це вона. Ну, а друга — Льоля. Знов у білій блюзці з голубим бантом на спині. Коса так само розкішна, як жива, рухається на спині з голубою стрічкою. Мені згадався цвинтар, наче сон. Льоля зараз товща. Веселіша. Карпеточки на ній біленькі, з синенькою' лямівочкою. Ноги запеклись на сонці, наче два золоті линочки, живо ворушаться під коротенькою спідничкою, переганяючи одна одну. Дівчатка підходили ближче до мене, і мені вже виразно видно Льолін рівненький носик, прозорі щоки, що аж здригували од ходи. Колір очей сивенький, такий наче кудлатенький, як на великдень на лозі котики... Я міцніше кутався в сірого халата, мене трохи трусило. Дівчатка підходили ближче до мене. Я тихо гукнув.

— Льолю!—Обоє оглянулися, стали й пильно вдивляються в мене. Мабуть пригадають, чи не зі своїх? Навіть підійшли до мене. Льодині рівненькі брови туго насунулись на носа. Вона пізнала мене, бере під руку подругу й тягне, мовляв, ходім. Яле та не слухалась, лишилася на місці й спитала:

— Откуда ти нас знаєш?

— Я... Льолю знаю.— Та глянула на Льолю. Вона почервоніла й одійшла.

— Какім образом ти єйо знаєш? Да подожді, Льоля! Інтересно.

— Та... Хай вона скаже...— кажу. —— Ти больной?—литає.

— Я... Мені поїзд руку одрізав...

— Руку? гЛ я-я-й!—Щоки в неї здригнулися, вона, трохи скоса подивилась у бік, а потім спитала:

— Ти Мельніков? Да?

— Еґе ж.

— Знаю. Чигала в газете о тєбє. Ти бросілся; под поезд. Ето верно?

— Та... Хто зна.—Я відчув, що лице в мене стало гаряче. Певно, почервонів.

— Льоля, да подожді!—Потім вона звернулась до мене.—Я тєбя припомінаю. Ти с отцом у нас дрова рубіл. Да?

Я згадав про непорубані круглі колрди й побоявся, щоб не виплило.

— Ні. Мій батько дрова не рубає.

— Да ето верно, неправда?—Вона взялася пальцем за підборіддя, дивилась замріяно вбік, а потім наче щось надумала й раптом запитала:

■— Ти здесь єщо долго будеш? —■ Мабуть довго.

— Тамара, ти нікак нє разстанєшся? — Грубо гукнула Льоля.

— Ну, до свіданія.—Ми єщо поговорім.—Пішла. Я гукнув їй. Вона вернулась і підійшла до мене.

— Той... Як його... Я Льолю люблю, а вона сердиться. Чого вона сердиться?—Тамара почервоніла, усміхнулась.

— Хорошо, я єйо спрошу... До свіданія. Іду, Льоля!

Льоля вже її не чекала, пішла. Білоголова побігла. Коса підскакувала на спині, як золота рибка. Дівчатка порівнялися й пішли тихо. Я довго

дивився їм у слід. Вони часто оглядалися до мене. Білоголова навіть махала рукою. Потім вони звернули в провулок, і в мене наче одірвалося серце.

Я пішов до палати.

Другого дня я знов там сидів. З того самого провулку, де вчора зникли дівчата, наче раннє сонце з-за обрію виринула біла голова Тамари. Вона підійшла прямо до мене. Усміхнулася один одному і зразу наче стали давно знайомі. Вона простягає мені руку й дає п'ять копійок.

— На що це?

— Возьмі сєбє. Льоля смєйотся над тобой. Она тебя нє любіг.— Говоріт, что ти ніщій. Ето она тєбє передала, ти ж ніщій?

— Так я ж колись виросту. Хіба вона високих любить?—Кругле лице зареготало. Розплилося, а рот розтягнувся аж до вух.

— Какой ти глупєнькій! Ніщій ето тот, которий просіт. Ти бєдний, а Льоля богатая. Она тєбя ні-когда не полюбіт.

Я журно задивився на водограй. Гадюка ніби дивилася на мене одним оком, і наче з більшим шумом жбурляла воду на залізного чоловіка. Вода виблискувала різними кольорами проти сонця, як ото кинути в воду олінафту.

— Я буду багатий,—раптом сказав я Тамарі.

— Как?

, —— Я художником буду.

— Ти рісуєш?

— Еге ж.

— Я ну, покажі.

Я пішов у палату і приніс їй малюнки. —■ Как вєліколєпно! Где ти учился?

— Я ніде не вчився. Сам. Тільки в мене нема карандаша, бомаги.

— Я тєбє прінєсу. Ти мнє что-нібудь нарісуєш? Хорошо?

— Харашо.

— Как тєбя зовут?

— Петро.

— Я меня Тамара. Слушай, Петро, дай мнє еті рісункі.

— Візьми,—і оглянув її всю...

Я другого дня я вийшов рано-рано до огорожі, чекаю на Тамару. Вона теж прийшла рано. Дала мені товстий зошит з чорною цератовою палітуркою. Товстого олівця: з одного боку червоний, а з другого синій, та ще гумка. Тепер: тільки що не так—зітер. F то було так: помилка й залишається. PI я й не знав, що є такі гумки.

Тамара увійшла до мене в сад. Ми сиділи на зеленій лавочці й малювали.

— Ти сам бросілся под поезд?

— Я... Сам...—У Тамари брови, як два біленькі півкруги, полізли високо на чоло, рот трохи роззявився, а жовто-зелені очі широко розкрилися.

— Какой герой! І ти нє боялся?

— Ні.

— РІ ето больно?

— Ні,—усміхаючись, сказав я.

— Нєт, ти говоріш неправду... f ну, срісуй поезд! Нет, нарісуй, как .ти бросілся под поезд. Хорошо?

Я змалював, потім змалював водограя, малюнки віддав Тамарі.

— Я покажу ето Льолє,—сказала Тамара.

— Скажи їй, що я через неї під потяга ліг... Добре?

— Хорошо, я скажу. Но ето же неправда, Петро?

— Правда.

— Ти єйо так любіш?

— Так.

— Но она тєбя не любіт. Смєйотся над тобою. А я над тобой нє смеюсь. Петро, а куда ти пой-дьош із больніци?

— Не знаю.

— У тебя нєт дома?—здивовано спитала Тамара. ■— Нема. Знов під поїзд ляжу,— задумано, хитро

сказав я. Тамара лячно здивувалась:

— Петро, ти ето сєрьозно? Ето "правда? Her, Петро, ти етого не сдєлаєш. Хорошо?—Вона навіть рукою погладила мені груди й зазирнула в вічі.

— Я кому я потрібний? Хто за мною шкодуватиме? Тамара схилила голову на плече, наче чогось соромилась, як ото хочуть сказати: "Яч, який, стрівай же", і сваряться пальцем. Усміхнулась мені тільки очима й куточками дитячих губ, а на чолі журно одна на одну лізуть складочки.

— Чого ти дивишся?— питаю. Мені було ніяково.

— Петро, не надо бросаться под поєзд.

— Чого?

— Я буду жалеть о тебе.

Я мовчу, не знаю, що казати.

— Нет? Не бросішся?— Я так само схилив голову на плече й усміхнувся.

. — Ні.

— Вот умніца.— Вона погладила мені голову.— Нарісуй мне бутон тюльпанов. — Я мовчки дивився їй у лице, потім похитав головою, мовляв,— не знаю. Я не розумів її. Наче вона говорила не по-нашому —"бутон тюльпанов".

— Разве ти нє відєл тюльпанов?

— Ні.

— Я...— Щось іще хотіла питати Тамара, але мене покликала сестра. Тамара швидко забалакала, вертілась переді мною, як на пружинці, потім зникла, мов куля. Обіцяла завтра прийти.

Я пізнього вечора я вкриваюся з головою, щоб було темно, і "думаю".

"Тамара — моя сестра. Ми ходимо з нею, гуляємо. Підходить Льоля й каже: я вже не гніваюсь на тебе, і простягаємо одно одному мизинці. Миримось, Ходимо втрьох. Весело нам... У Тамари теж е щось таке, чого не можна приголубити рукою. Коли вона схиляє голову, на плече й зазирає мені в обличчя — мені хочеться плакати. Вона гладить рукою мені голову, і мені світлішає. Я росту. Коли вона прийде завтра, я її косу погладжу рукою. Я коли

БИросту— буду художником... А як то бути художником? Художник це, певно, людина дуже багата. Має багато фарбів, паперу, олівців і нічого не робить, тільки малює".

Мені довго не хочеться спати. Я ношуся думками всюди. Яскраво, виразно бачу людей, розмовляю з ними, регочусь, плачу. Зі мною скрізь Льоля, Тамара. Я вчуся з ними в школі. Коли я буду художником, тоді Льоля буде зі мною розмовляти.

Я заснув, і мені сниться, що я художник.

Після думання я довго не спав.

Прокинувся од теплої, м'якої руки сестри. Вона приклала її до мого чола й ласково всміхнулася. Від неї віяло свіжим ранком, пахучим милом і ласкою.

— А спати довго не можна.— В неї теж, як у Тамари, збіглися докупи брови, і в куточках губ жевріла усмішка. В мене дзвеніло в голові, вона була важка, і не хотілося вставати.

— Ну?

— Вставати?

— Нуда, снідати треба, йти гуляти, там уже давно гостя чекає.

— На мене?

— Нуда.

Я зразу встав. У палаті було сонячно. Мені стало весело. Випив ліки, поснідав, і в сад. В саду сиділа Тамара й малювала. Вона мене не бачила. Я тихенько з-заду підійшов і погладив рукою косу. Вона схопилася, труснула своєю косою і крикнула.

— Как ти меня іспугал, Петро.—Потім усміхнулася. Потім подивилась у бік", і лице її стало серйозне.

— Ти знаєш? Льоля на меня сердітся... Ти, го-воріт, дура. Он ніщій, зачем ти к нему ходиш. — Тамара задивилася в землю. Я не знав, що робити.

Мені було боляче, що я "ніщій". І побоювався, що Тамара перестане до мене ходити. Потім я журноспитав:

— Це ти вже мабуть не прийдеш?

— Я? Нет, я пріду. Петро, нарісуй мнє вот етот рісунок^— показала листівку: сидить дівчинка й до грудей тисне кицьку. Перемалював. Тамара бере малюнка й устає на ноги.

— Знаєш, Петро, я на мінутку уйду. У меня єсть дело. Ти, конечно, меня подождьош? Да, Пє-, тро? — Вона казала так, ніби їй не вірилось, що я чекатиму.

— Звичайно, підіжду, а як же? І вона побігла.

Через "мінутку" її не було. Не було й до вечора, і на другий день, і на третій. Вийду до огорожі дивлюсь-дивлюсь на вулицю — прірва. Гляну на водограй — сумно. Гадюка так само одноманітно бризкається водою, а мені холодно од її вогкого, чорного блиску.

Одного разу сестра взяла мене обома руками за підборіддя, схилила свою голову трохи набік і сказала:

— Ну, молодець, додому?— Я розгублено збирався. На дворі на мене чекав батько.

— Підемо, синку, помаленьку. Дорога рівненька. Погода гарна. Оце ось штанці тобі, сорочечка...

— гА це" вам гостинець.— Я дав батькові його соточку. Його очі засміялися.

Ну, й сукин же син, — сказав мені люб'язно і вихилив соточку. Потім він допоміг мені передягтись, а тоді "помаленьку" пішли пішки міряти 20 верстов.

VI

Туго врослася якономія Кереївського в землю новенькими будинками вкритими черепицею, заводами під залізним зеленим дахом, довгими хлівами, низенькими хатками, вкритими давньою соломою, що вже взялася зеленим жабуринням, і нарешті ліс. Ліс густо стелився по балці, а будівлі розсипались на вигоні і здалека скидалися на маленьке місто, підперезане'високим глиняним парканом.

Увійшли ми з батьком у нізеньку тісну хату, соломою вкриту. В хаті мати іількищо долівку вимазала й пахло кінськими кізяками. Долівку потрушено травою. Долівка крива, як і стеля й стіни, завішині іконами та рушниками. В сінях дві діжки дерев'яні з водою. Одна наша, друга чабанова, що живе з нами через сіни. Увійшов я з батьком у хату, кинув на ліжко картуза і... сгав у ній жити.

Мати мене зразу "оприділила". Якась поміч буде. Та он у чабана дев'ять душ дітей і всі служать у якономії... Троє овець глядять. Став і я овець глядіти. Сила овець у якономії. Як виженймо, було, а вони всю вулицю всіють. Наче цією вуличкою, шо тоне в багні повз нашу хату, кудлатий, чорний величезний кожух сунеться. За маєтком кожух розривається на шматки, і за цими шматками доводиться бігати.

Увечорі кожух зшивається докупи й сунеться прямо до кошари.

Пливуть мої дні, мов корабель у широкому морі, шо збився з дороги й вибився з сил. Пливуть мої дні вівцями пройнялися. їм на чорній кухні з робочими. Швидкий був я. Найскоріше було галушку піймаю, або кістку з мозком. гА вечори в гурті в казармі проводжу.

Велика довга казарма з поликами по обидва боки. Власне, по одному довгому спільному полику по обидва боки. З одного боку сплять хлопці, з другого дівчата. Блимає каганець у цій казармі. Цього світла не вистачає на цю казарму. Ледве кого бачиш у цій сіро-жовтій імлі, що повна диму, матюків, пісень. Балалайка бринчить, рипить гармонія, пищать дівчата, регіт, жарти.

На перший раз ця казарма нагадала мені довгий льох, куди з каганцем у руці на метлі в'їхала баба Яга і вдивляється, що тут робиться. На другий раз мені здалось, що тут розпуста обнімається з горем. А потім усе це мені подобалось, і я звик до казарми. Мене до неї тягло, вабило, і я пройнявся її настроєм, думами і звичаями.

Приходжу пізно з казарми, вкриваюся з головою, одриваюся од ліжка й лину...

Я знову в лікарні; в валах пасу телят; рубаю з батьком дрова; а потім повертаюся до якономії і облітаю ввесь маєток. Я лечу вузенькими вуличками, що тонуть у багні, над душними низенькими хатками, що зацвіли од давности зеленим мохом, лечу над довгими хлівами, через заводи й зупиняюсь біля білих будинків із жовтими дверима, де живе пан. Як я його ненавиджу! Він тут собі спить, а оце все глядить, береже мій батько. Біля оцих жовтих дверей стояли мої брати Федько й Митька. Вийшов пан з золотим ланцюжком через усі груди: розмахував своєю рукою в золотих перстнях і ляскав долонею по лиці братів. Кричав, що розщитає, і зупинився на тому, що звелів прикажчикові випороти братів нагаєм... Я відчиняю жовті двері і входжу в панські покої. Кидаюся з ножем на пана й ріжу його. Ріжу на шматки. А коли засипаю знов мені це саме сниться.

Вранці за маєток жену вівці. Пан їде на фаетоні, і я чемно скидаю з голови свого пошарпаного картуза.

Ой, багато є в житті чогось дивного, далекого. Л хочеться все взнати. В житті є і шось таке хороше, чого ніяк не зловиш, не побачиш. А воно, і безумовно, є. Тільки воно далеко-далеко. Туди ніколи не дійти, ніколи. Ях, як хочеться мені піти у ту далину.

На "павучку" паничі їдуть. Вони стрункі такі, на грудях золоті ґудзики, ще й на картузі щось золоте блищить. Веселі, червонощокі.

Кудись далеко їдуть. Порівнялися зі мною, я зняв картуза, а вони стали. Один махнув мені пальцем, я підійшов.

— Ну, как рісованіє?

— Та... Так, рисую,— мну картуза в руці.

— Это твой рісунок?—Дивлюсь — малюнок мій:— пасуться вівці, а їх береже мій приятель.

— Це я малював,— кажу.

— Молодец,— сказав бас. — Я ти відєл, как ху-дожнікі рісуют?

— Ні.

— Я хочешь відєть?

— Зви... чайно, хочу...— Тоді один пошепки мені сказав:

— Сегодня ночью жді нас у себя на завалєнкє. Слишиш?

— Чую.

— І нікому ні слова. Вийді і сіді. Понімаєш?

— Я якже.

— Ну, вот, жді.— Поїхали.

Вночі сиджу, чекаю. Що ж воно буде? Цікаво. Боюся. Дивлюсь — їдуть дві тіні. Придивляюся — паничі. Підходжу, до них.

— Пойдьом.— Пішли. Я темно, хоч око виколи. Тихо. Я цю нічну тишу розрізують згуки дерев'яної калатушки. Це батько дає знати, що він є: бережіться його, бійтеся, він тут. Кар кар! Кар-кар! Підходимо то кашари, і батько сюди йде. В нього, крім палиці, нічого нема. Боїться, певне. Він нас не бачить.

— Слишиш, беги к отцу і скажі, что вори на конюшню пошлі. (Конюшня далеко на протилеж* ному боці яконоМії).— Да смотрі, нє заікнісь, что ми здесь. Ти, мол, ідьош із казарми і відєл, как оні дверь ломают.

Іду до батька. Калатушка постукує. Моторошно.

— Хто там?— Ще кийком потягне, не пізнає, думаю.

— Це... я, та... тату. Це я,— шепочу.

— /А що, синок? Чого це ти?

— Вори. Ідіть на конюшню. Я йду з казарми і бачу — двері ламають.— Побіг, бідний, шкода мені його стало. Дивлюсь паничі комору одчиняють. Підвода під'їжджає. Беруть борошно й їдуть. Комору зачиняють.

— Ну, іді домой. Да нікому ні звука. Слишиш?

— Чую. Я нікому.

— Ну, вот. Завтра повєзьом тєбя картіни смотреть. Увідіш, как художнікі рісуют.

/А вранці батько питає:

— Так ти мене, синку, підманив?

— Я? Ні.

— Обманюєш. Там усе гаразд...

— Та щось ходило. І наче стукало.

— Та то тобі, синку, певно, здалося.

— Може.— Батько на полику вкладається спати, а я жену пасти вівці. Увечорі жену назад, дивлюсь— біля нашої хати стоїть фаетон: паничі.

— Ну, собірайся поєдім картінкі смотреть.. На вот — оденься.— Кинули мені зношені штани й піджачину з меншого панича. Вийшов батько. Радий. Очі блищать. Паничі такі добрі. Мати місця собі не знайде: паничі аж у двір приїхали.

— їдь, синку, та й нам розкажеш, — каже батько.

— Хорошо рісует. Нужно его втягівать в ето дело,— сказав бас до батька.

— Да-а. Отож я вам показував.

Я вліз у фаетона, і коні рушили. Робочі пови* ходили з хат. Дивуються. Чабан і чабаниха із заздрощів навіть не вийшли, тільки, в вікно дивляться.

їхали швидко, легко. І я подумав: так можна далеко, поїхати. І хотілось їхати далеко та тільки приїхали в місто, біля будинку з червоним ліхтарцем коні стали.

Конюх ляснув батогом у повітрі й повернув фаетона назад, а я з паничами увійшов у двері, над якими маячив червоний ліхтар.

Ми йшаи довгим, ледве освітленим коридором. Цей коридор нагадував мені казарму, тільки був вузький і вищий за казарму, без ліжок і замість каганця— на стелі наче маленька цитрина висіла. Од неї ставало видніше. Ми повернули в другий бік. Знову довгий коридор, і знову цитрина на стелі. Мені вчувалася музика. Наче за стіною. Наче на тім світі. Ми по східцях пішли вниз. Я рахував східці. Мені цікаво. Я ще ніколи не йшов східцями. В лікарні, там їх тільки четверо. /А тут ідемо, йдемо: дванадцять, тринадцять, чотирнадцять. Кінець. Знов коридор. Музику чути дужче. Повернули трохи в бік. Ну, так же чудово виграє. Яка чудова музика! От коли б побачити. Нарешті, паничі відчинили двері й мене вдарив грім музики та облило морем світла. Велика кімната,— повна кругленьких столиків, а за ними сидять чоловіки й жінки. П'ють, піднімають чарки вгору. Цокаються, .цілуються, обнімаються. Жінки напівголі, з цигарками в зубах, у спідничках вище колін. Шумний регіт. У кожного і в кожної повний рот зубів, то білих як сніг, то золотих. /А світла якого! Повна стеля великих ци-тринок, наче шматочки сонця, аж дивитись на них не можна. /А музика грає. Біля чорної коробки сидить жінка з широкими голими плечима, б'є по

коробці тоненькими пальчиками й невідомо з відки виливаються звуки, то громові, то надто тонесенькі. Швидко бігають пальчики в золотих перснях, викликають звуки, а вони, то шумно ревнуть, наче прокотилася буря, вириваючи з коренем дерева, потім стихне, а після того звуки по одному, нарізно одбиваються, ніби легенько капає вода, або кров з пораненого серця... /А тоді знову буря. Хочеться плакати.

Я почуваю, що мені дуже приємно. Я притулився біля дверей і не знаю, чи від сорому, чи від музики в мене виступили сльози. /А потім я став себе не розуміти од ніяковости. Наче мене нема. Наче я одірвався од землі й тихо так, легко підіймаюся вище. Мені було приємно й ніяково. Згодом оволодів собою. Кручу в руці картуза й пильно розглядаю, придивляюся до кожної дрібниці.

Паничі з жінками сиділи за столиком. Один дав жінці припалити цигарку. Цокались тонкими, високими чарками, налитими до половини чимсь червоним. Потім цілували їм руки й пішли до других дверей, що були поруч із музикою. Паничі кивнули мені. Це щоб і я йшов з ними. /А я вже гадав, що вони мене забули.

Мені ставало навіть боязко.

Двері за нами зачинились і музика заплакала, як на тім світі дитина. Ми вийшли по східцях трохи на гору й опинилися в величезній залі з білими колонами по боках. Тут танцюють жінки з мужчинами. Жінки майч*е голі, в коротеньких сарпанкових спідничках, усе видно. Як їм не соромно! Вони, як в'юни, викручуються, ^падають мужчинам сгшною на руки, згинаються в колесо, потім високо/підні-мають ноги й легко плигають мужчинам нА^цфгц висять, а ті крутяться з ними, не торкакЛр Руками, /

Я музика! Така сама коробка, тільки тут ще й скрипач. Яка чудова музика! А скільки тут світла. Мені ще ніколи не було так видно. Тут видніше, ніж удень. Посередині стелі висить штук десять білих пухирків, а по кутках, наче дині уквітчані бляшаним зеленим листом — не коптить, не мигтить — і видно.

Паничі вже давно за мене забули. Танцюють собі з жінками. Потім я повернувся до стіни й оторопів. Переді мною... стояв — я і всі ті, що танцюють. Я чудний такий. Лице маленьке, щоки " трохи запалі. Піджачина на мені з блискучими ґудзиками в два ряди. Трохи заляканий. Я озирнувся — чи на мене ніхто не дивиться й ткнув у другого себе пагьцем. Гладенька стіна, як шкло. Підійшов до другої., стіни — знову я. Дивно. Біля колони так само. Та ще на ввесь зріст. Навіть видно, як палець з черевика трохи виліз. Моторошно. Я задивився на себе в блискучу стіну, а в мене з голови, з чуба білі роги ростуть. Я лапнув за голову, а мені на плечі впало дві важкі руки. Оглянувся. Стьопка Литвин — парубчак з нашого села. Веселий такий, очі блищать:

— От дзеркало а? — питає. Я знову глянув на себе в дзеркало. От справді — дзеркало. То я ж і не скажу, що не знав про це. Соромно. Я кивнув головою, що мовляв, справді, чудове й велике. Стьопка нагнувся до мене, поклав" долоні собі на коліна й з широкою усмішкою сказав:

— Що ж це тобі, паріньок—захотілось?—Я знав, що таке "хотілось", і здивовано на нього подивився.

— Чого це ти так думаєш?— питаю. І він на мене здивовано подивився.

— А чого ж ти сюди забрів? — каже Стьопка. Я йому сказав, що з паничами. Тоді він зрозумів і пояснив, що це тут таке;

— Ось дивись На малюнки, — я ГЛяНув вище дзеркала на стінах. Голі жінки й чоловіки? Виробляють таке, що й сказати неможна. І хто їх так намалював? Як живі, та все голі... Оце ж мабуть ті "рисунки", що мені хотіли показати паничі.

Ніяк не одірву від них очей. На мене всі дивляться. Я тут був найменший. Коли біля мене стояв Стьопка, то мені було охотніше, а то він пішов і ходить з дівчиною. Сам такий мужикуватий, а яку кралю водить. На руках у неї золоті обручі, в зелених черевичках з червоними бантами, в голубій серпанковій спідниці, а чоло пов'язане стрічкою з блискучими намистинками, що аж горять од світла.

Вона взяла Стьопку однією рукою за спину, а другою далеко од себе тримає цигарку, часто притуляючи до рота, й пихкає димом, наче викидає з рота сірий пісок. Коли вона сміється — в роті блищать золоті зуби. Стьопка, певно,задається.

В нас на селі таких дівчат нема, не було й не буде. Стьопка наче пізнав мою думку. Підійшов до мене та й каже:

— Ну, шо... нічого в мене дівчина?

— Наче цариця, — кажу.

— Хочеш?

Я не знав, що робити. Усміхнувся, мну картузика в руці.

— Та дурний, — каже Стьопка.

— То в неї золоті зуби? —питаю.

— Золоті. Хочеш, бери її. /

— Та.. Не знаю... Що я їй казатиму... Та вона зі мною говорити не схоче.— А сам подумав: вона ще краща за Льолю.

— Дурний,—каже Стьопка,— їй аби гроші, їй нічого не треба казати. Вона сама все знає. В тебе гроші є?

— Осьо, панич дав. — Стьопка порахував.

*— Хватить. Ходім...

Я несміливо пішов за Стьопкою.

Вік відчинив двері до невеличкої кімнати, а в ній за столом сидить, не сидить, а пірнула гора жіночого тіла. Гора сміялась. Ледве помітна шия з золотим обручем, мляво ворушилися м'ясисті руки, повні золотих перснів, що аж пов'їдалися в тіло.

Стьопка сміливо підійшов до жінки, як у селі до своїх дівчат, а жінка, зобачивши мене, одкинула голову на спину крісла й голосно зареготала

ротом, повним золотих зубів. Потім її рука простягнулась до великої книги з товстою пузатою палітуркою, розмальованою золотими цвітами. Жінка взяла книгу й простягнула мені.

— Ну, на, смотрі, вибірай, какая тебе нравітся, — знов засміялась до Стьопки.

— Та ні,— сказав за мене Стьопка,— йому Зою.

— Ну, хорошо,— товста рука простягнулася до Стьопки за грішми й сказала:

—■ Он не больной?

— Та звідки там... він зроду не бачив.. — це Стьопка.

— А ну, іди сюди.

Вона, сміючись, без сорому, оглянула мене.

— Ну, ідіте. Вот что значит прірода. — Вона вся трусилася од реготу, як холодець і блищала своїм золотом.

Стьопка мене підводить до Зої. Рука з зояотим обручем бере мене за руку, і ми пішли. Зоя відчиняє маленьку, кімнату, влетіла в ліжко, що підкинуло її, змахнула з себе одяг і звеліла мені замкнути двері. Не встиг я замкнути, як вривається усатий поліцай, бере мене за коміра:

— Молокососам тут не место! — і виштовхав мене по тих самих коридорах на вулицю.

Лячно Мені. Не знаю дороги. Притулився по кам'яного холодного будинку, і так пробув аж до ранку. Надвечір прибув до якономії. Стріла

мене якономія непривітно, наче хтось важкою каменюкою оглушив по голові: батька в тюрму посадили за те, що не вглядів комори.

VII

І тепер мої ночі мрій були наче терези. На одній половині думка про батька, на другій думки про голих жінок, про "рисунки". Шкода мені було батька, але та половина терез, де голі жінки, переважувала, бо там була ще й Зоя. Вона лежала гола на ліжкові й манила мене. Мені тоді хотілось, щоб було темно. Я Зою запитав: а світло так і горітиме? Вона відповіла: об'язатєльно. їй навіть було не соромно... І де той у чорта поліцай узявся. Як ми зайшли з нею в кімнату, вона крутнула щось на стіні, і від цього на стелі блиснула иитринка.

Тепер я крадькома малюю голих жінок і показую їх парубкам. Вони носилися з ними, як зі святинею, й показували дівчатам, а то писали до дівчат листи і вкладали в конверти мого малюнка з голою жінкою.

За малюнки мені парубки давали хліба або пшона чи борошна. Бо жилось нам дуже гірко. Пан змилувався над батьком, визволив з тюрми, але натомість він мусів рік служити без грошей та без палива. Тяжкий то був рік. Знесилилися всі, обірвалися.

ñ як цього важкого й нудного року дотягли до кінця, батька й братів розщитано.

Ми знову в своєму селі. Брати якось влаштувалися до заводу по 10 копійок за день. Батька мати доїдає, що без роботи сидить, а мені стало легше.

Знов балашівське сонце, небо знов ясне. Я бігаю, гуляю цілими днями, забуваю їсти. Знов ліплю, малюю. Вже кілька літер знаю. Федька в зоводі робітники навчили, а він мені показує. Ой, як радісно. Федько "азбуку" мені купив. Слухаю я Федька. Тільки він з заводу, я вже стою з

кухлем води зливати на руки, а тоді питаю, може побігти по тютюн до крамниці. А мати на мене злиться:

— Нечистий дух, дармоїд. Твої вже ровесники в заводі працюють, гроші матерям приносять, а ти, ідоле, з'їв руку.—Як ухопить мою "азбуку", як шпурне додолу. Та заступилися за мене і Федько, і Митько, і батько.

— Грамоти йому треба вчитись. Куди ж він годиться з однією рукою? Може хоч писарюватиме.

І влаштували мене до міської школи. Радію. Тут Льолю бупу бачити. Неодмінно побачу. Навіть сам піду до неї. Так, тільки подивитися, щоб вона навіть не помітила.

Почав я ходити до залізних воріт, де жила Льоля. Може Льоля прийде. Нема. Не видно Льолі. А так хочеться побачити. Хочеться побачити й Зою. Та як туди піти? Хіба побалакати зі Стьопкою. Та що ж говорити? Я недорослий. Учусь собі, "уроки" виконую. У "другий відділ" попав. Федько підготував мене. От, аритметики я не знав, і за це мені попадало. Мене ставили голими коліньми на жорству. А дяк, що викладав закона божого, не ставив на коліна, а розмахував у повітрі важкою широкою долонею і ляскав нею по щоці, наче горячим залізом, і від цього робилось темно в очах і мигали золоті вогники. А то ще дяк бере вухо в руки, крутить ним, аж виступає кров, або смикає за чуба так, що в нього в руці лишається пучок волосся.

Вчуся. Колюче таке, пекуче було вчення, але вчусь, не відсгаю від інших. Малюю. Малював війну, аеропляни, пушки, Кузьму Крючкова, все, що я чув про війну.

А коли я мав перейти в "последнее отпєлєніє", вчителька увійшла і сказала:

— Дєті, тіше, — і тиша в клясі настала могильна, таємна. Чомусь ніколи діти не готувалися слухати вчительку так напружено, як тоді. Щось особливе, надзвичайне вона має сказати. Ми сиділи на чорних партах, як щурі, і чекали, що скаже вчителька. Вона ніколи не стояла в такій загадковій позі, і ми не чули від неї такого голосу. Ми це всі відчули, і в кожного з нас горіли очі, кожен нетерпляче чекав новини й наче аж вилазив із парти, щоб якнайпильніше слухатися в те, що вона скаже. Але вчителька, як навмисне довго мовчала, чекала тиші надзвичайної.

— Дєті, сейчас прідьог благодєтєльніца, Ларіса Фьодоровна Чєботаєва. Она очень багатая і добрая. Кто себя хорошо вьол, прілєжно занімался, она того возьмьот к себе на воспітаніє. Она сейчас войдьот, тіше.

Входить. Ми всі шумно встали.

— Здравствуйте, дєті. — Всі голосно разом відповіли. Бариня струнка. Вся в чорному. Мені згадалась Льоліна мати, але ця без вуалі, пухле лице, бліде. На всі груди висів чорний роговий ланцюжок, а на ньому "вєєр". Вона взяла в руки того "вєєра", махнула ним і сказала:

— Как жівьотє, дєті?

— Нічего, — відповіла за нас учителька.

— Дєті, — знову сказала бариня, — кто із вас не 1 імєєт отца, ілі єсть, но на войне... Подиміте рукі.

■ Підняло більше половини. Підняв і я. В мене батько є, але не рідний. Та й що з того, що є. Дома

Тсти нічого. Бариня записала всіх, що підняли руки,

.•Проказала кілька слів, пішла.

Я другого дня ми вже в Лариси Федоровни в "детском очаге".

Дві невеличкі кімнати. Одна править за читальню й рисувальню, друга за залю, де ми під грамофон маємо танцювати. На стінах багато чудових картин. Я звернув увагу, що ніде не було ікони. З'являється горда, в чорному, Лариса Федоровна. Ми всі струнко стоїмо. Я хто сидить, той шумно встає зі свого місця.

Так як же не шанувати нам Ларису Федоровну.

Любо нам було в неї.

Вона обірваним посправляла одежу, а худих тримала на дієті.

Я став поправлятися. Глянув у люстро, а в мене щоки, як у Льолі. Як іду, вони трохи трусяться. На мені нові чоботи з калошами, світло-зелене пальто, сива шапка й широкий білий шарф обмотується круг шиї, один кінець закидається на спину, другий на всі груди.

Ну, думаю, тепер Льоля не одвертатиметься. Я вже знаю, де вона. Вона вчиться в "Реальном Ко-мєрческом училіще", що напроти "детского очага". З рисувальні видно цю школу. Лариса Федоровна казала, шо й я колись там буду вчитися. От буде чудово!

Мені й тут подобалось. Як діждали літа, особливо було радісно.

Вийдемо на подвір'я, в ньому широко й сонячно.

Граємо у крокети, в теніс, ганбол... в чого тільки не граємо.

Я Лариса Федоровна сидить на другому поверсі, на веранді, в м'якому кріслі, як богиня, і керує нами. Вона гукає до нас, радіє од кожного влучного, вдалого руху кожного з нас, часом голосно сміється, а то наче гнівно викрикне на того, хто щось невміло зробив. І кожен намагався тримати себе героїчно, вміло, щоб догодити Ларисі Федоровній. *

Кінчається гра приходить учитель гімнастики, і ми маршируємо, як салдати під грамофон, що на веранді сгоїть біля Лариси Федоровни. Всі ми однаково одягнені, в біленьких сорочках, із синенькими комірцями, в картузах, як у матросів. Дівчата так само. Миготять чорні штанці, синенькі спіднички.

Ось у нас день малювання. Малюємо зимову ніч. Вчителька зупинилась біля мого малюнка:

— Ви где нібудь училісь?

— Ні.

Входить Лариса Федоровна. Всі шумно встали. Вона знаком руки показала сісти й підійшла до вчительки.

— Ну, как у дєтєй успєхі? — вчителька бере мого малюнка й показує їй:

— Очень способний мальчік. Самоучка. Смотрітє, он даже не забил снегу придать сінєви. Небо у него тьомно-сінєє, с чорним оттенком, в то время, как у всех сінєє і нє похоже . на ночь... — Лариса Федоровна взяла малюнок у руки.

— Да, ізумітєльний рісунок. Он, ви знаєте, такой воспріімчівий... Шахмати — такая сложная ігра, он очень скоро научілся. Прекрасно ігрaєт. — Потім звернулась до мене:

— Скажі, Петро, зачем ти снег сделал сінім, а нє бєлим?

— Та я ж бачив на малюнках. Сніг завше синій, особливо, коли малюють вечір.

Лариса Федоровна з учителькою переглянулись, г — У него чудная зрітєльная память. Он за всьо бєрьотся. Лєпіт, рісує т, стіхі пішет...— потім звернулась до мене, звеліла прийти до неї в неділю. ■ Оглянула у всіх дітей малюнки й пішла. Я кінчив к малювати й розглядав по стінах картини. Після

таких розмов про мене я іде з пильнішою увагою вдивлявся в фарби кожної картини^ у відтінки. Вчителька помітила, що я гуляю:

— Тебе нечего делать? Ти... ну срісуй, напрімєр, окно... нєт, то, что відно с окна... учіліще комєр-ческоє. Хорошо?—Я з охотою згодився. Малюю. Потонуло воно "учіліще", величезним будинком у кучерявих деревах, у тополях, у майовій буйності. Верхів'я даху мріють, мов щогли з моря, з зеленого бурхливого моря, як наче в цьому морі потонув великий корабель і лишились ще гострі верхів'я щогол. Зелене бурхливе море, туго зв'язане огорожою, що нагадує пояса, який застібається високою брамою. Огорожа наполовину кам'яна, наполовину залізна. Міцні, в два пальці прути покручені в кільця, в квадрати, а верх заслано шпир-чаками, що нагадують пікового туза. За огорожею бігають учні. Мені не чути їхнього голосу, але я бачу, що там багато шуму, реготу. Я знаю, що це треба передати. Мені треба зуміти взяти найхарактерніші моменти їхньої радости. Один тікає, другий за ним женеться і вже простягнув руку, хоче вхопити його. Обличчя їхні палають лячною радістю. П'ятеро учнів зчепилися, злилися в одно, борюкаються, і ця копиця тіл ворушиться, сунеться, їде, а кілька учнів біжать до копиці розбороняти. Я миттю охоплюю оце все, і вийшло так, ніби ця жива картинка на мить закам'яніла. Той простягнув руку, той замірився

вдарити, той упав, а той тікає. Обличчя налиті усмішками, в них відчувалась молодість. Мені лишилось змалювати браму, та я зупинився. Я почув, як у мене в грудях гупало серце; в очах засвітилась радість і легенький жах...

— Льоля!. Вона була далеко від гри, від бігання. Вона серйозно, гордо, поважно йшла з комерсантом. Ішли, щось розмовляли й разом часом усмі-

халися. Ні, я не можу домалювати брами. Порожня брама без учнів не цікава, а так... Вони разом усміхаються, значить їм весело, значить, вони співчувають один одному. Як я можу передавати їхню радість?.. Комерсант...

Я лишаю малюнок без брами.

Підходить учителька:

— /Ага... Чудесно. Ти настоящій художнік. І майская зелень, і свет солнца хорошо передано... /А как оні енерґічно ігрaють. Конечно, єсть недостатку вот здесь і здесь... Но в общем нічего. До-рісуй ворота, і рісунок будет замечательний.

У мене в грудях щось обірвалося. Льоля з комерсантом пішла в середину. Брама була сумна, не цікава. Як її нехотя малювати?*

І раптом радісна думка: написати Льолі листа. Віршами написати.

Пишу й передаю. Чекаю. Це було нетерпляче чекання, яке затуманювало мені мозок. Я скрізь роблю помилки, спотикаюсь, як іду, перекидаю щонебудь і багато кажу недоречностей.

Пішов у неділю до Лариси Федоровни. Ідучи, думав, про листа й навіть, вітаючи Ларису Федоровну, думав: "а коли б швидше вже одержати".

— Садісь, голубчік,— сказала Лариса Федоровна. Сама сидить у м'якому кріслі. Одягнута в тому ж самому чорному, з віялом у руці. Пухленьке, жовте лице усміхнулося мені й спитало, як мені живеться. Потім багато гаворила про життя, про великих людей. Я говорив коротко: так, ні — або ні, так.

Було багато запитань: як мені жилось, раніш, хто мої батьки й родичі. Хто що робив, де працював.

— Вот што, голубчік, тєбє надо себя бєрєч. Ти способний мальчік, ти будеш велікім і мать тобой будет гордіться. Ти нє дурно рісуєш, даже особенно, ,пішеш стіхі і сам такого бедного проісхождєнія...

9*

259

А я думаю про Льоліну відповідь. Лариса Федоровна продовжує:

— А только, голубчік, не занімайся вот етімі глупостямі. — Вона подала мені вірша, що я послав до Льолі.

Мене ніби хтось ударив чимсь важким по голові. Я почував себе, як перед розстрілом. Мені хотілось плакати. На мойому вірші синім олівцем написано: "мілая тьотя, смотрі, чем занімається твой любімий воспітаннік. Любящая тебя Льоля"—Я зиркнув на стіл і побачив Льоліного портрета. Великий такий, розкішний портрет. Як я зразу цього не помітив?

— Не смущайся, Петро. Ти, конечно не будеш больше етого делать, да?

— Ні.

— Конечно. Для твоего возраста ето не красіво. ' Ти єщо рєбьонок. Тебе не об етом надо думать. Ти уже посвежел на ліцє, пріободрілся. Ето очень важно. Ти с каждим дньом растьош.

Хтось постукав у двері.

— Можно!

Входить Льоля. Мене затрусило. Льоля мене наче й не помітила. Червонощока, соромлива підійшла до Лариси Федоровни, поцілувала її в щоку, почепилась на шию і щось шепоче. На мене й не дивиться.

— Дєті, надо ізбєгать ссор, нєпріятностєй. Ето, Петро,— звернулась до мене, — моя племянніца, очень умная, серйозная девочка, прілєжная учені-ца,—вона лагідно повела рукою по шовковій Льо-лінійкосі.—А ето, —показала Льолі на мене,—-наша будущая знамєнітость, поет і художнік. Отнинє ви будьте, как дєті. Петро уже не будет пісать глупостей. Он пішет стіхі нє дурно, но такіх уже пісать нє будет. Помірітєсь, дєті. — Льоля неохоче простягла мені руку. Перший раз я тримаю цю руку в своїй руці. Тепла, м'яка, хотілось довго тримати цю руку, не випускати. Але Льоля наче тільки доторкнулась своєю рукою до моєї.

— Вот в шахмати поіграйтє, дєті. А я посмотрю. Льоля довго вагалась, не хотіла, нарешті сіла,

горда й поважна. Обіперлася на лікті, заховавши щочки в долоні, а густі вії накрили очі, наче вона спала. Вона думала. Вона довго думала над кожним ходом, я ходив, не думаючи, механічно, більше дивився на Льолю. Я вже віддав свого коня. Так якось підставив під її пішака. Вона трохи подумала, чи це не "ловушка", потім усміхнулася й прибрала мого коня. Вона усміхнулась. Вона була рада. Я їй зробив радість. Я радий за

це. Я віддаю їй навмисно слона. Вії Льоліни підіймаються, й на мене глянули сивенькі котики її очей. Сивенькі котики повернулись до Лариси Федоровни.

— Какой он разсєяний, — сказала Льоля.

— Двє фігури?—здивувалась Лариса Федоровна.

— Да. Сивенькі котики закриваються віями. Льоля думає. їй тепер слід думати. Мені не подобалось слово "разсєянний", крім цього, сидить Лариса Федоровна. Я вперто став удивлятися в гру. Беру пішаком, припираю Льоліного ферзя і йому

"нема виходу. Вона довго думає. Вона мені ще більше подобається в такій позі. Вона ніби відчула це. Взяла, перекинула свою косу через плече на груди і вдумливо вертить пальчиками голубого банта, ще пильніше вдивляється в гру. Я забираю ферзя.

•Далі забираю ладдю, потім коня. Льоля нервується. Я припираю в куток короля. Оголошую шаха. Я бачу, що Льоля злиться. Мені стало її шкода,

': мені хочеться полегчити її становище, але тут же сидить Лариса Федоровна, крім того, слово "раз-

. сєянний" так в'їлося мені в голову, що я вперто вдивляюся в гру і третім ходом роблю мат. Після цього мені знов стало шкода Льолі. Я навіть байдуже думав про слово "разсєянний". Другу партію Льолі здаю навмисно, щоб зробити їй приємність. Реванша вона грати не схотіла.

— ñ коли ж реванш?—питаю.

— Нікогда.

— Ну, Льолінька, нельзя же так грубо. Ви ігра-єтє одінаково, — сказала Лариса Федоровна.

fl в мойому мозку зафіксувалось "нікогда". Льоля підходить до Лариси Федоровни, що одиноко сидить у свойому кріслі, обіймає її за шию й цілує у пухкеньку щоку, а я ховаю подарунок "на прожиття сім'і" і йду додому.

Мені йти години дві. Але це зовсім близько. Я навіть хотів би, щоб мені йти далі. Я люблю, йдучи, думати. За ці дві години я можу щось чудове вигадати. Поритись добре в мозку й вигадати. Власне, чого мені в свойому мозку ритися. Я ось іду, а думки самі лізуть у голову. Я тільки ладненько вишукую яка. краща. Ось наче зняв свого черепа, як розчинив якусь скриньку, взяв з неї повні пригорщі якогось скарбу й перегортаю його, передуваю, здуваю, що легше, не так потрібне й лишаю що найкраще, найдорожче.

Сьогодні мені вночі є про що думати.

VIII

Я вдивляюся в дзеркало й думаю, чого Льоля так нехтує мною? Лице в мене свіже, прозоре. Правильні риси обличчя. Навіть напівголубі очі, а русявого чуба лагідно зачісано на бік.

Ото тільки, що руки нема. І я, соромлячись, ховаю порожній рукав за пояса. Та ж рука — дрібниця. Мені Лариса Федоровна дала книжку "Калека, не сдавайся". В ній пише однорукий письменник, яквін наловчився обходитисябезоднієї руки. Як йому легко жилось і з однією рукою, як його шанували, любили. Який він був щасливий та потрібний усім.

Або однорукий граф Зіччі, як він чудово пристосувався до життя.. А Льоля нехтує мною.

Я її часто бачу за огорожею в Реальній комерційній школі. Частенько заходить у "дитячий очаг". Ні на кого не дивиться, розмовляє тільки з Ларисою Федоровною.

І чого вона мені так подобається? І чого я про неї так багато думаю? Вона, як промінець, блисне, мені зробиться тепло, потім зникне — знову холодно.

Ось зараз художня виставка в "дитячому очазі". На виставку зійшлися матері дітей і гості Лариси Федоровни. Льоля з матір'ю прийшла. Та дама в чорному з віялом, що я бачив колись на проводах.

Всі стіни рисувальної були завішані малюнками.

Гості оглядали малюнки й дивилися на мене. їм Лариса Федоровна щось про мене говорила. Зго дом Лариса Федоровна оголосила мені першу премію. Зашуміли оплески. Лариса Федоровна сказала про мене кілька слів. Ага! Ось коли, думаю, Льоля побачить, хто я. Я наче й не чув усього цього, нічого, пильно вдивлявся в Льолю. А вона зміряла мене очима з ніг до голови й гордо одвернулась навіть од моїх малюнків.

Я одержав чудову бібліотеку й грошей на утримання сім'ї. Льоліна мати подарувала мені золотого годинника. Льоля це бачила, але не надала цьому ніякого значіння. Коли я взяв годинника Й подивився на нього, вона якось скривила губи, мовляв, "пхі". ^ле я радію. Навіть усі мені співчувають, не заздрять, і сьогодні особливо ставляться до мене з якоюсь чутливою уважністю, наче їм моя премія зробила теж приємність. Та я був би дуже радий, ніж від цього всього, якби Льоля заговорила до мене, усміхнулась. Я ходжу й дивлюсь тільки на Льолю. Вона теж зиркає на мене. Яле, коли наші погляди зустрічаються, вона одвертається, мовляв, на що ти мені здався.

Я попросив товариша передати Льолі, чи не схоче вона зі мною в шахмати згуляти одну партію — реванш. Льоля передала:—-Нікогда.

І я після цього вже ніколи Льолі не докучав. Я намагався не дивитися на неї. Ляк перед Ларисою Федоровною, що Льоля може про мене їй передати і оте "нікогда" одштовхували мене від Льолі.

Я став потроху забувати цю дівчину. Натомість якась невідома, яку я ніколи ніде не бачив, а може й не побачу, опановує мене. Я не знаю її імени, не чую її голосу, але близько відчуваю її з собою, всюди скрізь. Я відшукав її в читанні книжок.

Я захоплююсь читанням до божевілля. Майн-Рід, Жюль-Верн заохотили мене до географії, до мандрувань. О, як мені подобається Африка. І тому, що вона з зелено-гарячими лісами, з неосяжно світлим сонцем, із казковими пустелями, повна чарівного звір'я, дичавини й таємниць. Я обов'язково мандрую до Африки, а зі мною буде й та, невідома. Я вже кохаю її. Мені так приємно про неї думати. Невідома й Африка. Ах, як мені подобається Африка, вона така далека! Так подобається невідома, бо хочеться її пізнати. Ми з нею ніколи не розлучимось.

Будемо завше вкупі боротися від дикунів, од голодного звір'я, як лицарі.

Скоримо собі все і станемо дужими володарями над усім.

Лариса Федоровна,— кажу,— я хочу мандрувати до Африки.

Лариса Федоровна туго стулила фіялкового кольору губи, обернулась до вікна і так, не повертаючись до мене лицем, сказала:

— Афріка, Петро, ето далеко очень. Ти лучше, голубчік, поєзділ би по нашей мілой Россії. Она веліка і богата. Тебе надо, Петро, побивать во всех уголках нашего необ'ятного родного края, ти уві-дал би его достопрімєчатєльності і істочнікі его богатства. Тебе надо полюбіть Россію, как любілі Тургенев, Некрасов, Суворов, как самоотверженно

б'ются за нейо сейчас наші бєдние солдатікі, как героїчно і доблестно бйотся Кузьма Крючков, не жалея, отдайот себя всего своей святой родінє Россії.

Мені не хотілось ні в чому перечити Ларисі Фе-доровні, але Африка подобалась більше, ніж Росія. Росія навіть не подобалась. В усіх державах краще, ніж у Росії. Я це знаю з книжок. У нас неписьменних багато, бідних. От коли б усі були такі багаті, як Лариса Федоровна. Де вона бере гроші? Зсудувала за свої гроші двоє сел. Одно на честь її імени — Ларисівка, друга на честь прізвища—Чеботаївка. її звали "вєлікой благотворі-тєльніцей".

— Ларисо Федоровно, а чого в Росії так мало шкіл?—питаю.

Вона подивилась на мене здивовано й наче гнівно спитала:

— Петро, голубчік, сколько тебе лет?

— 15.

— Вот відіш, ти єщо такой маленький, а вєчно спрашиваєш, как нє о боге, то о войнє... Это не хорошо. Об етом нельзя. Когда-нібудь сам узнаєш.

Лариса Федоровна збирала дітей і казала їм промови. Говорила, що наша свята вітчизна переживає тривогу, що німці дуже культурний народ і з ними змагатися тяжко, салдати наші хвилюються, губляться... Німці дуже клятий народ, не такий, як наш "добродушний, хлєбосольний рус-скій мужичок".

І ми в неї всі були руські. Стали любити Росію. З любов'ю і з тривогою розглядали військові листівки з пораненими салдатами. Як сестра-жаліб-ниця перев'язує руського салдата, або дочка царя дарує салдатам великоднє яйце, або наслідник Олексій їде на білому коневі на позицію.

Як же мені не дивитися з тривогою на такі малюнки, коли мого старшого брата Ілька вбито на війні, а Федір і Митро лежать десь у шпиталю поранені. О, як я ненавиджу німців! Я став завзятим руським. Цього хотіла Лариса Федоровна. Вона не дає читати мені Кобзаря. А я пописував вірші українською мовою.

В місті українська гімназія відкрилася.

— Хочу в українську гімназію,— похвалився я Ларисі Федоровні. Вона якось молитовно закотила очі вгору, взяла обома руками своє віяло й журно сказала:

— Нє советую, голубчік. Ти попадьош совершенно в іной мір, іменно в малоросійскій, тьомний, грубий. Тебе надо ітті вперьод. Ти талантлівий мальчік. Малороси ето запущенниє мужикі. —~

Трохи незрозуміло. А чого в книжках пишуть, що Малоросія така чудова країна. Руські ж і пишуть:

"Ти знаєш край, гдє всьо обільєм дишет, Где рєкі льются чище серебра, Гдє вєтєрок степной ковиль колишет, В вішньових рощах тонут — хутора?"

р А які малюнки чудові про Малоросію. А хіба моя мати, батько й брати не малороси? А село І наше хіба не нагадує малюнків, де й тополі, і !> клуні з чорногузами, як у Малоросії. В Росії хати дерев'яні. В Малоросії отакі, як у нас на селі. Чи руський я, чи малорос? Я руський. Я вкриваюся з головою й думаю...

Я пішов добровольцем у руську армію. В розвідці. Проходимо густими лісами поночі. Ми в огні й диму. Всіх поранено, повбивано. Лишився я один, лізу рачки до ворожих окопів, кидаю туди бомбу. Вибух. Мене поранено. Потім до мене підходить Льоля... ні, зовсім не Льоля. А ота невідома. Я не знаю її, я не чув ніколи ЇЇ голосу. Ось і зараз

вона мовчки простягає мені руку й мовчки одходить від мене. Кличе, манить мене звідси. Усім своїм єством, рухами вона говорить мені — ходім, ходім, ходім, і я йду. А вдень мрію про Малоросію. Ага.

Як я не шанував Ларису Федоровну, а все ж К— таки не послухав її, пішов до української гімназії. 5. Вчуся. Лариса Федоровна не знає. Та вона остан-, нього часу не дуже вникає в особисте життя кожного із нас. Вона щось дуже заклопотана. Завше серйозна. Не усміхається. її часто турбували но-* вини про війну, про становище руського війська. %: — Дєті,— сказала вона одного разу,—бодрітєсь, > будьте крєпкі, не пугайтесь: у нас нет больше ца-Г ря, — і розповіла нам про революцію. —-"Другой

будет царь, Міхаіл. Он, міл, добр і умьон. і; Звернулась до мене:

ь! — Теперь і школи будут, Петро... Россія возро-*.дітся новая, светлая.

' В мойому мозку заворушились думки радісні й Б тривожні, незрозумілі, неясні. Бо незабаром ходили Б вже чутки, що царем буде не Михаїл, а Родзянко.

Потім гору взяв Керенський... і розгубився не тільки я, а й Лариса Федоровна. Як же їй не розгубитися: руські салдати не схотіли воювати з ворогами. Вороги будуть топтати Росію ногами, як їм схочеться. Вона була тривожна.

Були тривожні і дні. Вулицею ходили без еполет салдати, стали трамваї, гули в унісон заводські гудки... Сніг сипався собі спокійно з неба, і дерево, будинки й люди, що, як неприкаяні, ходили вулицею, все неначе вдягалось у білу простиню, в ніжну, пухову, холодну.

гі коли зелено продзвеніла весна, сонячно прошуміло літо — зашаруділа й стала, як мідь, червона мідь—осінь. Задумалась, глибоко задумалась осінь.

Лариса Федоровна теж задумалась. Вона стояла біля вікна мовчазна, вся в чорному, і крутила вдумливо в руках своє віяло. Вона була струнка і вперта. Міцно стулені губи й високе кругле чоло надавало їй величности. Вона дивилася у вікно і вдивлялася в осінь. Щось було зачароване в цій осені.

Вчителька переглянула в кожного малюнки, хотіла загадати й ще щось малювати, але раптом і сама підійшла до вікна. На вулиці чувся шум. Стільці під нами загуркотіли, ми всі схопились, і собі до вікна: салдати вели офіцера й пана, заю: шених кров'ю, зривали з офіцера еполети, обох били прикладами, куди попало. Вчителька тихо, наче сама собі, сказала: революція. Я Лариса Федоровна закрила долонями очі, трохи постояла, потім мовчки повернулась од вікна й пішла. Ми всі з зацікавленням дивились на вулицю.

Одного дня Лариса Федоровна сказала:

— Дєті, через ,двє недєлі я умру. Кто будет хорошо себя вести, тому я оставлю в завєщаніє подарок.

Всі загукали;—не треба вмирати, не треба!

— Нашей родінє, дєті, прішла гібель, я не могу етого винєсті.

І як ми не любили Ларису Федоровну, все ж таки нетерплячо чекали її смерти. Таке було цікаве слово "завєщаніє".

Не минуло й двох тижнів, як Лариса Федоровна вмерла. Вона оголосила собі голодовку й тихо, без болю, без нарікань попрощалася з революцією.

Льоліна мати роздавала дітям "завєщаніє": грамофон, меблі, гроші, олівці, книжки. Мені готовальню, олійних фарб, кілька зошитів для малювання й для писання і листа до Льолі.

Я, попереду, ніж дати Льолі листа, прочитав: у нім говорилося про моє майбутнє, про мою обдарованість і що вона, Льоля вже не маленька, нехай вона, Льоля од мене не одвертається. То нічого, що в мене руки нема й що я бідний. Нехай вона, Льоля згадає Горького, Шевченка; або Кнута Гам-суна.

Я ладненько заліпив конверта, знову й знову в мене виринули почуття до Льолі.

Листа одніс не зразу. Пішов до Реальної комерційної школи й викликав Льолю. Вона вийшла байдужа й красива од гордости. Навіть не відповіла на моє привітання. Ніби я їй щось зле заподіяв. Прочитала листа, але хмарно усміхнулась, глянула мені в ноги, насмішкувато крутнулась і пішла. Я не знав що робити, і гукнув їй услід:

— РІ коли ж реванш?—у відповідь почувся дзвінкий, тонкий, злючий регіт.

IX

Готовальня мені згодилася. Я, крім української гімназії, відвідую вечірні технічні курси. Я прагну Знань, Я рвусь учитись, охопити все, що тільки можливо. Та й можливість учитись у мене зараз є. Я маю бібліотеку, фарби для малювання, папір, олівці, а найголовніше, мати ставиться до мене краще. Я ж носив їй гроші з "дитячого очага". Вона навіть до?волила мені жити окремо, щоб ніхто не заваджав мені працювати. Живу в чулан-чику з віконцем на вулицю. З дощок змостив стільця. Обмотав це все газетами, а замість крісла в мене була діжка. Яле хто знає, що це діжка? Вона накрита шматком килима, і вийшло навіть чудове крісло. Я сиджу на ньому й пишаюся. Я чому мені не

пишатись? Поперше, мені ніхто не заваджає працювати, подруге, ліворуч і праворуч мене повні стіни книг. На столі величезний каламар, що подарувала Лариса Федоровна. зошити, книги, газети й готовальня. Я її так розчинену й поклав. Стіни обліплено власними малюнками.

Я вперто працюю, з захопленням. Я роботи в мене бага-ато! Прямо з гімназії йду на курси. Вдома повторюю лекції. Я стаюкультурноюлюдиною. Вчу німецьку й французьку мови.

Приходжу з курсів, дивлюся на матір і думаю: яка вона темна? Вона навіть не знає, що таке "кес-кесе", або "вас іст дас". Ще гірше—вона не знає, що таке перпендикуляр або гіпербола. Я вільно можу повернути її в коефіцієнта. Ях, як хороше все знати!

Я приходжу до свого кабінету. Сідаю в крісло. Трохи думаю, обдумую дещо, потім починаю працювати. Мене цікавила кожна новина. О, як мене цікавили революційні події. Я перечитую комуністичні газети до однієї літери. Я напружено стежу за військовими подіями. Я події ці гудуть, ревуть, ревуть біля нашого села. "Зміна влади" — в місті стали за звичайне явище. В мене од боїв розвивається романтизм. Мені хочеться стати героєм якоїсь армії, скорити якусь іншу армію, стати на чолі чогось величезного, могутнього.

Я полюбив революцію. Яке чудове ім'я—революція. Яке могутнє ім'я. Звалити царат, розігнати кривавих володарів— це не жврт. Слово: революція— жіночого роду. Це одно з оригінальних жіночих імен. Я малюю революцію в особі жінки. Стоїть велична, стрункa, неодмінно стрункa велична жінка з прапором у руці, дивиться в далину, як сходить соние. Біля неї ковадло, біля ковадла молот, плуг і рушниця.

Я пізно лягаю спати й довго не сплю. Я люблю думати. Я люблю коли "невідома" так яскраво, виразно з'являється до мене, простягає мені обидві руки, потім тихо, поволі відходить од мене, і я-йду за нею. Іду. Обходжу чудові міста, села, яких нема в житті. Я люблю йти за нею і

вдивлятися в новини, що пливуть переді мною. Мені подобаються її рухи й постать, її величність, але я не знаю ї ї.

Я не знаю її імени. Я ніколи не чув її мови. Я знаю тільки те, що вона тріюмфальна, як настрій у соняшну погоду, як найкращий тон музики, вона невловима, як воля, і міцна як революція. Як революція? Яга. Революція. Це вона. Це революція. Це вона менеманила в далину, в соняшне. Вона! Вона це—нечисленна сила трудящих, вона мвгніт, що притягує до себе, скупчує, як залізні частини— люд праці.

Це вона. Вона стала на ввесьзріст, простягнула мені руки, пішла. Я хочу впізнати її, я гукаю їй: скажи, скажи, як зрозуміти тебе, як піймати, де ти зупинилася, де...

Я розплющив очі: день. Заклопотаний білий день.

Стаю членом комуністичної організації, і мені стає ясно. Революція більше, все більше дає мені про себе знати. Я бачу її в кожній рішучій постаті, в праці, у всьому прекрасному, в палкому слові, в любові до життя, до мистецтва, бо вона... Скрізь революція...

Живу я з н е ю нерозлучно. Де не ходжу, що не роблю, скрізь її бачу в молодості. І як приходить ніч, мене опановують думи. Вона приходить юна й пругка, мені стає радісно.

Льоля? Я давно забув за неї. 1 який я був перед нею чудний. Ні гордости в мене не було, ні муж-ности. Вона мною нехтувала, як хотіла, а я корився й терпів. І як я міг так низько падати? Мені соромно за себе. О, як хотілося б мені зробити їй зле... Реванш! Яж ось коли ми заграємо партію.

Я йду з комсомольської роботи додому. В мене багато обов'язків, завдань, і я поспішаю. Я поспішаю додому: відпочити, побачити її. Я

скучаю за нею. Я її так люблю. В неї голубі очі. Так, голубі. Чому ж голубі? Яга! Це тому, що голуба далина.

Приходжу, лягаю в ліжко й зажмурюю очі. В_о н а ,сідає поруч зі мною. Пестить мені чуба й каже:

— Бідний, як ти стомився.

Яле дарма. Я кладу біля себе чистого паперу, олівця й думаю. Надумав і пишу.

Я вранці біжу до редакції газети "Боротьба".

Редактор підніс на мене голову й блиснув своїми окулярами з золотим ободочком. Це був лагідний погляд.

Я подав йому вірша, і його губи під кругленьким пухким носом усміхнулися.

— Це ви?

— Що?

— Це ви написали?

— Я.

— Я, знаєте, поганенький вірш.

[— Тю, думаю, на тебе. І мовчу. Я він далі: — ; Яле...— він трохи подумав,— але ми його видру-. куємо. Ви, на мою думку, писатимете не погано, і Колись вам за цього вірша доведеться червоніти. Я тому...— він знову подумав. Ще роздумає, думаю, собі.— Я б вам радив не

підписуватись під віршем власним прізвищем. Так, знаєте, як небудь Шпичка, або Колючка. Ну, вроді цього. Я?

— Та добре, тільки Шпичка й Колючка мені не подобається.

— Ну, Малий, Новий, Чалий... Я?

— Та... хто зна...

— Стійте.ЛЗт що: ви сам якого походження?

— Я? Дуже бідного,— кажу, наймит.

— Значить, ні землі, ні хати, нічого такого нема?

— Нема.

— Чудово. Голодранець? Голий, Голайда. Га? Бідний? Голота?

— Ну, нехай буде Голота.

— Гаразд,— редактор закреслює Мельник і пише Петро Голота.

Другого дня сонце ще тільки думає сходити, а я вже стою біля дверей редакції "Боротьба" й чекаю, поки наклеють на стіну на товстому синьому папері газету. На такому товстому, що ви візьметесь за один краєчок газети й перед вами буде триматись уся газета, як бляшана, як шмат шкури для підметок.

Чекаю. Довго чекаю. Нарешті вивісили. Дивлюсь— мого вірша нема. Іду додому. Другого дня теж нема. Нема і третього. Біжу до редактора.

Кругле лице з круглим носом підводиться з-за столу, блиснувши своїми окулярами:

— Ну, що?

— Товаришу, Бондар...— я задихаюся.

— Слухаю.

— Нема вірша... мого, й досі нема, чого?

— Нема, кажете, вірша,— промимрив він, байдуже нагнувся і щось пише.

-— Чого досі нема? — питаю. Він тяжко зідхнув.

— Вашого вірша... ех, товаришу Голото. Вашого вірша ми передали до журналу "Єлисаветський Боротьбист". Він сьогодні вийшов і ваш вірш є. Ідіть і журнал одержите.

Ох, і чудний же оцей редактор. Завше вимотає своєю інтригою всі жили, а тоді зразу порадує. Біжу до редакції. Одержую журнал. Читаю:

Вперед

Геть, ворог наш, тікай з дороги, Творить шлях правди не мішай, Вперед, убогий та голодний, —З червоним прапором ступай! Вперед, вперед, не бійся бурі. Не бійся смерти, ні біди. Нас безліч, нас безмежне море. Товариші. Ідіть сюди!

Я навіть зразу не помітив, що вірша вдесятеро скорочено.

Який чудовий вірш! Він зараз наче кращий. Це ж його читатимуть сотні, тисячі... У мене один примірник журналу. Що мені один? І я накупив собі шістдесят сім примірників і роздаю їх усім знайомим і родичам.

Якби мені передати цього журнала Льолі? Нехай побачить, хто я такий. Передати ніяк. У мене вже гордість є. Ну, нехай вона сама взнає.

І незабаром через комсомольські концерти, через літвечірки я стаю відомий на ввесь Єлисавет. Мої вірші починають друкувати в місцевих газетах. Коли яка редакція одмовляється друкувати, повітком комсомолу пише на віршові резолюцію: "Немедленно напечатать. Стіхотворєніє насквозь пропітано революціонним духом. Нєнапєчатаніє свідєтєльствуєт о вашем уклоне от своїх обязанностей". Резолюцію завірено підписом і печаткою. Я буває літвечірка, з'їзд, конференція — тягнуть мене: читай. Одного разу був особливо цікавий вечір "Комсомольское творчество". Було дуже багато молоди. Мене зустріли оплесками. Секретар комсомолу сказав про мене похвальну промову. Я коли вечірка скінчилася, я одержав записочку: "Ваші стіхі прєлєстни. Хотя мне українскій язик мало знаком. Прівєтствую ваше виступлєніє. Где я вас відела? Льоля".

Яга! "Где я вас відела?" Що їй сказати? Я шукав її очима, еле її ні в чиїх очах не пізнав. Певно, так дуже змінилася. Можливо вже й не цікава. Вона, певно, соромипась до мене наблизитись. Я я не міг її пізнати. Я її і не бачив. Я цікаво побачити. Це ж надзвичайно цікаво.

В неї зараз якась переміна.

X

Льоля про себе дала знати, але не показувалась мені. Після вечора "комсомольскої творчости" я її не бачив. Я хіба я її шукатиму? Ні за що. У мене є своя гордість, і... та навіщо вона мені? Я з головою потонув у

громадську роботу, науку і якась Льоля ніколи не зможе у мене цього вбити, заглушити й примусити мене зосередити свою увагу на ній. Ні за що!

В мене дуже багато обов'язків.

Зараз тепле сонячне літо. Таке літо, мимоволі шукаєш холодку, або де б напитися холодної води. Я ходжу босий, та в мене в накидку сіра шинеля. Коли вона на мені, то ніхто не помітить, що в мене одна рука.

Я виріс. Чубатий, енергійний. Встигаю все робити.

Зараз ось приїхав із повіту. Інструктував і організував осередки комсомолу. Докладаю про роботу на селі й пропоную ухвалити ось такі анкети. Якраз зараз затверджують анкети й міської молоди.

Із них я зупиняюсь на одній: Льоля Красновська. 17 років. Освіта нижча. Льоль, звичайно, багато є. Але чи це не вона? Прізвище її не таке, та чи це часом не вона? Я беру, розглядаю анкету. Дивно. Нижча освіта, і такий чудовий грамотний почерк. Я показую це всім і пропоную відкласти цю анкету. Викликати товаришку на бюро.

Я не помилився. На бюро прийшла Льоля. Це була не та Льоля, яку я знав. Це була повнотіла, пишна, гнучка дівчина. Синя, з білими кільцями сукня туго облягала на круглих стегнах — десь заплутались у мережевах і ворушаться, мов живі, груди. І вся вона була така жива. Рухався кожен суглобчик, здригувалися повні литки, щоки, а вона тендитна, гралася лозинкою і, наче соромилась, оглядала з-під біленького капелюшка кожного члена бюра. їй запропонували сісти. Вона дивилася з-під лоба, і від цього ставали великі білки. Під очима попільного кольору круги, очі були круглі, стомлені й глибокі.

— Це ваше власне прізвище? — запитала чорноока Соня Карецька, з розхрістаними грудьми, з одвертим, світлим обличчям. Льоля загадково блиснула білками вбік і відповіла не зразу:

— Н... да,— члени бюра переглянулись.

Що вас примушує вступити до комсомолу?— питає один член бюра.

— Знаєте... мнє нравітся... я хочу бить в комсомоле. Мне комсомол очень нравітся...

Льоля крадькома й лячно глянула на мене-

— п ви знаєте,— питає другий член бюра,— що ми приймаємо робітничу, селянську бідну молодь?

— Да, знаю.

— Ви бідна?— питає Соня Карецька.

— Да, нє очень багатая. Я беру в руки анкету.

— У вас нижча освіта? — питаю. Вона чуть усміхнулась. Лице залилось круглим, густим рум'янцем.

— гА что ето такое освіта?— мені стало трохи досадно:

— У вас нізшеє образованіє?— сказав я серйозно.

В неї розгубився погляд. Вона схилила лице на груди й тихо відповіла:

— Да.

— Де ви вчились?— питає Соня.

— Я... в начальном учіліще.

— Нє в коммерческом?—це я. Вона трохи раз-гнівалась:

— Н... нічего подобнаго!

— І "дитячий очаг" не знаєте?

— Нєт.

— І мене?-— Вона здивовано оглянула мене й не зразу:

— Вас? Нє знаю,—вона навіть похитала головою.

— І Лариса Федоровна вам не знайома?

— Нєт,— я їй показую золотого годинника, що подарувала мені її мати на художній виставці.

— І це вам не знайоме?—Вона прочитала на годиннику "Сєргєєви". Рум'янець заховався. Лице стало біле. Потім знов виступив рум'янець. Вона мовчки похитала головою, що й годинник їй, мовляв, не знайомий.

— Значить ви не Сергеева?—питаю. Вона розізлилась і стала на ноги:

— Чего ви от меня хотітє?— Потім заплакала. Соня сміялась, а останні члени бюра здивовано

розглядали мене й Льолю.

Льоля пішла до дверей. Чиста, кругла сльоза стояла на щоці, потім скотилась у куточок губ, а тоді впала на поплутане мережево, що м'яко ворушилось на грудях.

:— Не хочу я вашего комсомола! — Хоче виходити.

— Дозвольте,—спитала її Соня,— ви не зазначили своєї адреси.

— Нет—-нєт!..— і вийшла із кімнати.

Яле Льоля на засіданні відчула мій авторитет. Вона не посоромилась знайти мене і в селі. Я тільки прийшов додому. На мені ще вогкий од швидкої ходи чуб. На мойому столі повно книжок і газет. Я шелещу газетами й вишукую новини з політичного дня. Коли це стук у двері.

— Можна?

Хіба можна було сподіватись такого гостя?

Увійшла Льоля. Вона якось в'юнко вигиналась. Входила боком, з-під лоба через плече мені усміхалась. Були білі, мов сніг, зуби, і білки круглих очей якось мигали на свіжому, рожевому лиці. Я кинув читати газети й ледве усміхнувся їй.

Я посадив її на вкритім газетами ослоні.

— Ви, конечно, нє ждалі меня?

— Ні.

— Вот відітє. Ви ко мне билі так строгі, что я рєшіла прітті к вам. Между прочім, у меня єсть стіхі. Ви на меня не зли? Ви же когда то,

кажется, любілі меня? Да? Это правда? Я не вєріла. Ви хотітє послушать мої стіхі?

— Будь ласка.

— Только оні нє такіє, как ваші. Прітом на русском язикє.

— Будь ласка.

Вона акуратно виводила губами, легко стуляла й розтуляла, нижня ледве торкалась-верхньої, вона водила головою, схиляючи її то на праве плече, то на ліве. Іноді важко зідхала й повні груди повільно й пишно здіймалися і тонули:

...Когда то на погосте Із могіл вставалі мєртвєци І к родним ходілі в гості Братья, сьостри, дєті і отци. Но теперь мертвец вставать боітся І гнійот спокойно в душной мгле От того,-что в гробе слаще спітся, Чем теперь жівьотся на земле.

Вона важко зідхнула, забігала білками, а потім усміхнулась.

— Ну, как?— мені хотілось сказати, що я цей вірш знаю. Чув. Цей вірш не її, але не хотів зразу вбити її.

— Чудовий вірш. Ви прекрасний поет. /А тільки чого вірш такий сумний? Чого це в могилі "слаще", ніж тепер на землі. Така молода... Невже вам так гірко живеться?

Вона закатила очі й важко зідхнула:

— О, да. Мне так тяжело!

— І колись, чи тільки тепер?—я запалив цигарку, обіперся ліктем на стіл.

— Да, знаєте... і раньше... Но теперь особенно тяжело. /А ви знаете, мама очень вамі інтєрєсується. Она чітала в газете ваші стіхі. Очень хотела вас відєть. Я?— Вона глянула мені в вічі. Я мовчав і кусав цигарку.

-— Послушайте... я хочу вступіть в комсомол.

— Чого?—я запитав просто, так, як питають давно знайомого.

Льоля відчула цю простоту й посміливішала. Встала. Підійшла до столу й стала розглядати книжки.

— Зачем я хочу вступать в комсомол?

— Так.— Вона усміхнулась.

— Ви настоящій революціонер. Строг, разборчів, аккуратен.

— Ну, так чого вам хочеться в комсомол?

— Я вот не могу висказать, но вот хочется... разве когда любіш, спрашиваеш, зачем ти ето дєлаєш?— Потім вона блимнула білками в бік.

— Послушайте, я хочу в комсомол потому, что...— вона заховала голову на груди в мережева,— потому, что там ви...— Вона підвела свої білки на мене.

— Устройте меня в комсомол! — Я затягнувся цигаркою. Встав і заходив по кімнаті, схиливши голову собі на груди. Я думав. Вона чекала мого рішучого слова.

— Какой у вас орігінальний кабінет. Мне нравітся. /А сколько кніг! Ви, наверное, много чітаєтє? Какіє чудние рісункі. /А где ваші стіхі? Прочтітє мне. Ну, что ви надумалі?

■— Відносно комсомолу? ~ Да.

— Не можу.

Вона журно схилила голову на груди. Подумала, потім глянула на мене глибокими очима, цікава, червона, як мак.

— Какой ви жестокій,— безсило опустилась на ослін.

Я знову сів і зашелестів газетами. Льоля мені подобалась. Мені було навіть шкода її. /Але я відчував усією своєю істотою, що я їй далекий і потрібний їй для іншого чогось. Вона хоче мене використати. Я механічно пробігаю газети, щось непотрібне читаю і часом оглядаю Льолин журний і злий профіль. Вона дивиться у вікно:

— Простіте я вам мешаю? Я уйду... Я через силу відповів:

— Як хочете.— Вона встала, гнівна, стурбована і вже в дверях спитала:

— Ви ведь меня так любілі. Нєужелі я так подурнела? До свіданія!

— Чекайте.— Я простягнув до неї руку. Вона стала і боком, через плече стомлено глянула на мене з-під білого капелюшка.

— Ви мені щось винні.

— Должна?

— Да.

— Што іменно?

— Ви не схотіли зі мною зіграти партію. Реванш.

— Так ми можем ету партію сиграть во всякое время.

— Ви партію свою вже програли,— я стиснув зуби. Повернувся до столу й зашелестів газетами. Льоля щось сказала, але я не чув. Я не чув навіть, як зачинились двері. Льоля мені подобалась.

гА вночі я кладу біля свого ліжка чистого паперу, олівця і поринаю з головою в думи. Приходить вона. Стала, схилила голову на груди, опустила рівно руки до колін і поволі зняла густі вії з голубих очей. Потім її руки підіймаються й клично простягаються до мене. Вона одходить і в її руках відчувалось: ходім, ходім. Я тугіше заплющую очі і йду. Я йду, а переді мною, безмежна простора голуба далина.-.